

De ontwikkeling van het Twentse genussysteem

COR VAN BREE¹

Abstract

This article deals with the development of gender distinctions in the eastern Dutch dialect of Twente (Borne). In the old dialect the distinction between masculine and feminine gender is strictly observed unlike in the Standard Dutch of the Netherlands, from which this distinction has almost disappeared. The question arises if under the influence of Standard Dutch this distinction is also disappearing from the dialect of Twente. A hypothesis could be that the old masculine forms (ending in *-n*): *nen* (indefinite article), *'n* (definite article), *A-en* (adjective), *dizzen* en *dèn* (demonstrative pronouns) as well as the indefinite feminine article *ne* will disappear in favour of the standard forms: *een*, *de*, *A-e*, *deze*, *die* en *een* (the other feminine forms and the neuter forms being conform to the standard language: *de*, *A-e*, *deze*, *die*; *een*, *'t*, *A-(e)*, *dit* en *dat*). Research by means of interviews in apparent time (with different age groups) as well as in real time (around 1987 and 1997) do not confirm this hypothesis: the masculine forms are maintaining their position and are even replacing the feminine and sometimes also the neuter forms. This can be explained as a hyperdialectal reaction: the ending *-n* is felt to be the typical dialect marker. However, this is not an indication of the vitality of the dialect but rather an indication of its decline. But it is also possible that a new form of dialect comes into being in which the use of *-n* is optional both in originally masculine and feminine words.

1 Inleiding

Het is een bekend feit dat in deze tijd de dialecten in sterke mate de invloed van de standaardtaal ondergaan. Dat ook het genussysteem van een dialect deze invloed ondergaat, blijkt uit het onderzoek van Hoppenbrouwers en zijn leerlingen². Zowel het genussysteem van het Kempenlands (van de plaats Westerhoven) als dat van het Gronings blijken zich

¹ De auteur is emeritus-hoogleraar historische taalkunde en taalvariatie van het Nederlands aan de Universiteit van Leiden (postbus 9515, 2300 RA Leiden). Zijn privé-adres is: Frans Halslaan 61, 2343 EB Oegstgeest, tel. 071-5.155.397 (e-mail: cvbree@dds.nl). Bij het onderzoek werd hij geassisteerd door Rob van der Zalm (Amsterdam), die hielp bij de interviews en de eerste verwerking ervan, en door Eric Prillwitz (Leiden), die het rekenwerk verrichtte. Bij de vervol ginterviews in 1997 en 1998 (zie 4.1) werd hij geholpen door Simone Boitelle (Den Haag), Tim den Heijer (id.) en Robin Meeuwisse (id.). Laatstgenoemde was ook behulpzaam bij de verwerking van de resultaten en voorzag, evenals Leendert de Vink (Leiden), een voorlaatste versie van kritisch commentaar. Het onderzoek past binnen het kader van het Instituut voor Functioneel Onderzoek van Taal en Taalgebruik (IFOTT) te Amsterdam en Leiden.

² Zie Hoppenbrouwers 1983, 1990, Oosterhof e.a. 1982 en Wierenga 1984.

in de richting van het Standaardnederlands te ontwikkelen. Te verwachten valt dat hetzelfde geldt voor het Twents. Naar het Twentse genussysteem heb ik onderzoek gedaan in Borne, in de periode 1985 - 1998. In dit artikel breng ik hiervan verslag uit. De resultaten van Hoppenbrouwers en zijn leerlingen zal ik in de beschouwingen betrekken.³

2 Het genus in het oude Twents

2.1 Het systeem

Bij het onderzoek ben ik uitgegaan van het genussysteem zoals Bezoen dat voor Enschede en onmiddellijke omgeving beschrijft (Bezoen 1938). Het geldt ook voor de niet ver van Enschede gelegen onderzoeksplaats Borne. Dat systeem komt hierop neer dat er drie genera zijn: mannelijk, vrouwelijk en onzijdig, die zich door de voornaamwoordelijke aanduiding en door de vormen van de bijgevoegde lidwoorden, voornaamwoorden en bijvoeglijke naamwoorden (de zogeheten adnominale vormen) onderscheiden. Aan het zelfstandig naamwoord zelf valt niet te zien tot welk genus het behoort. Als voorbeeld van een mannelijk woord behandelt Bezoen *stool* 'stoel', van een vrouwelijk woord *biel* 'bijl' en van een onzijdig woord *hoes* 'huis'. In schema 1 is het systeem in kaart gebracht.

SCHEMA 1: HET OUDE TWENTSE GENUSSYSTEEM			
	kolom 1	kolom 2	kolom 3 kolom 4
M.	'n groot'n stool n'n groot'n stool	dèn/dizz'n/mien'n stool	hee/-e em, ne(n)/'m
V.	de schaarpe biel ne schaarpe biel	dee/dizze/mien biel	zee/ze ze
O.	't grote hoes 'n groot hoes	dat/dit/mien hoes	et/'t 't
Mv.	de grote steule grote steule	dee/dizze/miene steule	zee/ze ze

Toelichting. Kolom 1, 1e regel: bep.lidw. + bijv.nw., 2e regel: onbep.lidw. + bijv.nw.; kolom 2: aanw.vnw. 'veraf'/aanw.vnw. 'dichtbij'/bez.vnw.; kolom 3: subjectsvorm pers.vnw. niet/wèl enclitisch of onbeklemtoond; kolom 4: objectsvorm pers.vnw. niet enclitisch (bij het mannelijk vóór het schuine streepje; 3e, 4e naamval) / wèl enclitisch of onbeklemtoond. M. = mannelijk, V. = vrouwelijk, O. = onzijdig, Mv. = meervoud. Naast *dizz(e)'n* hoort men ook *diss(e)'n*.

In bovenstaand systeem is geabstraheerd van fonetische aspecten. Zo verschijnt *de* door assimilatie bijv. wel als *te*: *woar is te biel?* En de sjwa van *ne* verdwijnt wel vóór een vocaal:

³ Uit de onderzoekingen van Hoppenbrouwers en zijn leerlingen is te voorschijn gekomen dat de ontwikkeling naar de standaardtaal via bepaalde implicacionele ordeningen verloopt. Het twentse materiaal heb ik (nog) niet met het oog op zulke ordeningen kunnen onderzoeken.

n(e) aandre biel. Reductie (zonder totale verdwijning) treedt op bij de slot-*n* van *n'n* en *dèn* vóór een consonant; Bezoen gebruikt dan een kleine *n* bij wijze van apostrof. Vóór een vocaal is de *n* echter goed te horen. Vergelijk *n'n aandr'n stool* 'een andere stoel' met *nⁿ groot'n stool* 'een grote stoel'. Bezoen vermeldt ook niet gereduceerde *n* vóór *d* of *t*⁴. Vóór een nasaal is er, bij het onbepaald lidwoord, dikwijls niet meer over dan *ne: ne man*.

De keuze van het vervangende voornaamwoord wordt door het genus van het zelfstandig naamwoord bepaald. In de tijd van Bezoen wordt het onderscheid tussen datief en accusatief mannelijk door de meeste jongeren niet meer gemaakt; ze gebruiken *em*, met de onbeklemtoonde vorm '*m* die overigens nog zeldzaam is en bij oude sprekers nooit gehoord wordt (Bezoen 1938:74). Voor vrouwelijk en meervoud komt als objectsvorm ook nog *eer* voor, dat echter nooit gebruikt wordt om namen van voorwerpen te vervangen. Op voorzetsels volgt steeds *em* of *eer*.

Op grond van Wanink (1948), die vooral de taal van Goor en Gelzelaar beschrijft, komen we tot hetzelfde systeem. Ook in Goor en Gelzelaar is aan aan het zelfstandig naamwoord niet te zien tot welk genus het behoort. Wèl kan gesteld worden dat de meerderheid van de op een sjwa eindigende zelfstandige naamwoorden vrouwelijk is en omgekeerd de meerderheid van niet op een sjwa eindigende mannelijk of onzijdig. Doordat de slotsjwa in het Borns en het Enschedees geapocopeerd is, geldt voor deze dialecten deze vuistregel niet.

Het systeem dat ik hierboven gegeven heb, is onvolledig. Voor de meeste bijzonderheden moet ik naar de grammatica's verwijzen.⁵ Een bijzonderheid echter die hier niet onvermeld mag blijven, is dat er volgens Wanink (1948:38) bijvoeglijke naamwoorden op een sjwa bestaan, bijv. *rieke* 'rijk', die in het mannelijk de sjwa verliezen en een *n* krijgen en vóór een onzijdig zelfstandig naamwoord na het onbepaald lidwoord eveneens de sjwa verliezen. In feite krijgen we dan dezelfde verbuiging als in schema 1; zie schema 2.

SCHEMA 2: BIJVOEGLIJKE NAAMWOORDEN OP SJWA

M.:	'n riek'n heer, n'n riek'n heer
E.:	de rieke dame, ne rieke dame
N.:	't rieke mèèk'n 'meisje', 'n riek mèèk'n
Pl.:	rieke heer'n, rieke dames, rieke mèèkes

Dat we toch moeten uitgaan van een bijvoeglijk naamwoord op een sjwa, blijkt bij predikatief gebruik⁶. De hier behandelde bijzonderheid geldt echter uiteraard niet voor de dialecten waarin de sjwa geapocopeerd is (Borns, Enschedees).

Ik heb me zoals aangegeven voor het systeem op Bezoen en Wanink gebaseerd; het kan als het algemeen Twentse systeem beschouwd worden, een systeem met nog een duidelijke

4 In Entjes 1973 vinden we voor Vriezenveen *n*-reductie behalve vóór *d* ook vóór *h* en *b* vermeld.

5 Voor dergelijke bijzonderheden, speciaal discrepanties tussen genus en natuurlijk geslacht, zie Bezoen (1938:72 e.v.), Wanink (1948:3 e.v.), Nuijstens (1962:211 e.v.) en Entjes (1970:250 e.v.).

6 Vgl. Bezoen (1938:78) en vgl. verder ook Nijen Twilhaar (1985, 1990) voor Hellendoorn.

lijke driedeling.⁷ Rond de Twentse kern met drie genera liggen gebieden met nog maar twee genera: een *de*- en een *'t*-klasse; er zijn echter ook gebieden waar nog resten van de oude driedeling voorkomen, overgangsgebieden dus.⁸

Ten slotte nog een belangwekkende bijzonderheid. Bezoen gaat in zijn paragrafen 80, 81 en 82 uitvoerig in op de eigenaardige gewoonte onder een bepaalde voorwaarde bij mannelijke persoonsnamen het "vrouwelijke" lidwoord *de* te gebruiken: *de vaar*, *de pastoor*; het gaat dan steeds om unieke personen (ook wel dieren: *de hoont* "de hond", en natuurmachten: *de vòrs* 'de vorst') met een belangrijke functie of invloed in het leven van gezin of maatschappij. Met *de pastoor* is dan die ene persoon in de dorpsgemeenschap bedoeld die de betreffende functie uitoefent. Nuijens (1962:211 e.v.) spreekt in dit verband van monosemantica. Bij het onbepaald lidwoord komt dan weer de mannelijke vorm tevoorschijn: *n'n hoond* en niet *ne hoond* (Wanink 1948:43).

Genoemde gevallen heb ik om complicaties te voorkomen in het onderzoek niet verdisconteerd. Persoonsnamen zijn er dus buiten gehouden; wel is er in twee interviewitems (zie par. 4) sprake van een dier, nl. een spin en een muis, maar het komt me voor dat we hier met een monosemantische toepassing geen rekening behoeven te houden.

2.2 De classificatie van de zelfstandige naamwoorden

Nu we het systeem bekeken hebben, moet de volgende vraag zijn: welke zelfstandige naamwoorden zijn mannelijk, welke vrouwelijk, welke onzijdig?

Het is uiteraard niet mogelijk hier de in een woordenboek thuishorende opsommingen te geven. Wèl moet opgemerkt worden dat er volgens Bezoen tussen het Standaardnederlands en het Twents nogal wat verschillen zijn. Bezoen (1948:62 e.v.) geeft daar vele voorbeelden van: mannelijk in plaats van onzijdig, mannelijk in plaats van vrouwelijk enz. Voor de standaardtaal gaat hij uit van De Vries en Te Winkel of het woordenboek van Koenen en Endepols en daarmee van de oude schrijftaalonderscheidingen.

Zoals bekend is er niet zoveel reden meer om voor het moderne (noordelijke) Standaardnederlands tussen mannelijk en vrouwelijk onderscheid te maken. Dit is alleen nog maar mogelijk op grond van de voornaamwoordelijke aanduiding, waarbij de meerderheid van de niet-onzijdig zelfstandige naamwoorden mannelijk blijkt te zijn. Als we uitgaan van de moderne noordelijke verhoudingen, zijn de afwijkingen dus niet altijd zoals Bezoen ze beschrijft. Wat we in de praktijk aan verschillen overhouden, zijn: onzijdig in het Twents in plaats van niet-onzijdig in het Standaardnederlands en mannelijk of vrouwelijk in het Twents in plaats van onzijdig in het Standaardnederlands. Woorden waarbij

7 Die driedeling geldt ook voor het dialect van Vriezenveen, dat overigens binnen het Twents een nogal aparte plaats inneemt (vgl. Entjes 1970:250 e.v.). Ook voor het eveneens nogal westelijke Hellendoorn, op de grens met Salland, beschrijft Jan Nijen Twilhaar een duidelijk drie-generasysteem (Nijen Twilhaar 1985, 1990).

8 Zie hiervoor Entjes 1973 en ook Entjes 1970:251. Volgens Entjes (1973:161) ligt Rijssens in zo'n overgangsgebied, in het uiterste westen van Twente. Entjes baseert zich hiervoor op het woordenboek voor het Rijssens van Schönfeld Wichers (1959). We vinden daarin de observatie (blz. 4): "Of in het mann. "de" of "n" gebruikt wordt, hangt af van de beginletter van het woord. Is dat een medeklinker waarvóór een "n" lastig uit te spreken is, dan gebruikt men "de". Vóór een klinker, een *h*, een *b*, een *d*, onderscheidt het Rijssens volgens Schönfeld Wichers net als het Twents (maar vaste regels zijn niet te geven), *'n*, *de* en *'t*. In de grammaticale gedeelten van Schönfeld Wichers' latere woordenboeken (1979, 1983) heb ik echter opmerkingen met een dergelijke strekking niet aangetroffen. (N.B. Bij Entjes gaat het om de adnominale woorden, niet om de voornaamwoordelijke verwijzing.)

deze verschillen optreden, heb ik geprobeerd buiten het onderzoek te houden.

Interessant is de opmerking van Bezoen (1938:61) dat het tot de eigenaardigheden van zijn dialect behoort de genera nauwkeurig te onderscheiden. Als men de onderscheidingen eenmaal verworven heeft, zal men ze niet zo gauw meer verleren. De dialectspreker zal dan ook gevoelig op verkeerd genusgebruik door buitenstaanders reageren. Die overdrijven (zo nog altijd Bezoen) hyperdialectisch de flexie-*n* of staan onder “hollandse” invloed.⁹ Wat Wanink opmerkt is daarmee in overeenstemming (1948:3): “Anders dan in de Nederlandse spreektaal is de onderscheiding der substantieven in drie geslachten in het Twents-Achterhoekse dialect zéér beslist en duidelijk”.

Toch blijken de bronnen die we voor het oude Twents hebben, elkaar wel eens tegen te spreken. Zo zegt Bezoen van *maant'l* ‘mantel’: vrouwelijk, niet mannelijk. Schönfeld Wichers classificeert het woord echter als mannelijk. Als we inderdaad met Bezoen en Wanink moeten aannemen dat de genusonderscheiding een vast karakter heeft, dan zit er niets anders op dan hier regionale verschillen aan te nemen. Op een aantal van dergelijke problemen ga ik in 4.2 in waarin *maant'l* nogmaals aan de orde komt. Daar zal blijken dat we per subregio wisselend genus niet helemaal kunnen uitsluiten.

● 3 Theoretische overwegingen en hypothesen

Zoals ik reeds in par. 1 vermeld heb, ondergaan tegenwoordig de dialecten in sterke mate de invloed van de standaardtaal. Een belangrijke oorzaak hiervan is dat steeds meer kinderen de standaardtaal tegelijk met het dialect of zelfs als eerste taal verwerven doordat hun ouders hen daarin proberen op te voeden. Die standaardtaal kan overigens sterk dialectisch getint zijn. De ouders hebben deze taal nog op basis van het dialect aangeleerd waarbij door substraatwerking (Van Coetsem 1995: impositie) psychostabiele elementen (elementen waarvan de taalgebruiker zich weinig bewust is) vanuit het dialect zijn binnengedrongen.

Doordat de (schoolse) verwerving van de standaardtaal door de ouderen tamelijk ver gaat, blijven die psychostabiele elementen voornamelijk beperkt tot uitspraak-eigenaardigheden (“het accent”) en de syntaxis (constructies, woordvolgordes, functiewoorden). Vanuit de standaardtaal weten deze elementen bij de latere generatie weer in het tegelijk of later aangeleerde dialect door te dringen. Deze psychostabiele elementen blijken dus ook, over de generaties heen, stabiel op het niveau van de dialectvariëteit te zijn.¹⁰

⁹ Bezoen geeft toch wel, in par. 78, een aantal gevallen waarin het genus verandert. Het betreft hier steeds substantieven die beginnen met een *n* of met een *s*. M.i. moeten we hier in eerste instantie aan fonetische kwesties (assimilaties) denken, waardoor *de* weinig voor *n*- voorkomt en voor *s*- gemakkelijk 't wordt: *in 'n nös* 'in de neus' in plaats van *in de nös* en *noa 't school* in plaats van *noa de school* (maar *noa de boer'nschool* 'naar de boerenschool'). Vanuit deze verschijnselen is het dan te begrijpen dat *nös* als mannelijk en *school* als onzijdig wordt opgevat. Zo kan dan bijvoorbeeld een samenstelling met *natuur* als mannelijk woord optreden ook wanneer deze niet met een *n* begint: *tiz n'n koalnatuur* 'het is koud in de natuur'.

¹⁰ De termen *psychostabiel* (en *psycho-instabiel*) zijn van mijzelf afkomstig; ik heb ze voor het eerst gebruikt in Van Bree 1996:258 e.v.. Ze moeten begrepen worden vanuit het perspectief van de tweede-taalleerder: welke elementen neemt hij mee, welke neemt hij niet mee, van T1 naar T2? Of anders gezegd: welke T1-elementen raakt hij niet, welke wél gemakkelijk kwijt bij het aanleren van T2? Men kan ook het perspectief van de taalvariëteit kiezen: welke elementen handhaven zich daarin goed van generatie op generatie en welke niet? Hiervoor zouden we *stabiel* (en *instabiel*) zonder meer kunnen gebruiken. In dit artikel wordt hieraan steeds toegevoegd: *op het niveau van de variëteit*. In De Vink (in voorbereiding) wordt het onderscheid gemaakt met behulp van de termen *S-stabiliteit* (S = spreker) en *V-stabiliteit* (V = variëteit).

Zoals gezegd leren de kinderen het dialect vaak pas in tweede instantie aan, van oudere kinderen, de grootouders en andere ouderen onder wie misschien toch ook de ouders die vaak onderling het dialect blijven spreken. Doordat het corrigerende voorbeeld van de ouders, in het algemeen van de ouderen, nog maar in beperkte mate werkt, is er sprake van *imperfect learning*. De kinderen leren het dialect niet meer zoals vroeger gebeurde, ze “pikken het op” (min of meer toevalligerwijs).

Wat betreft de minder psychostabiele dialectelementen, op het terrein van de inhoudswoorden, de lexicale fonologie en de morfologie, is dan vooral de vraag in hoeverre ze nog worden aangeleerd. (Vanuit het perspectief van de variëteit geformuleerd: in hoeverre ze van het dialect deel zullen blijven uitmaken.) Voorzover dit niet gebeurt, dringen de equivalente standaardtaalelementen in het dialect door. In dit artikel wordt deze vraag dus toegespitst op een onderdeel van de morfologie: de grammaticale genusmarkering. Deze toespitsing houdt ook in dat we fonologische aspecten zullen verwaarlozen, namelijk het verschil tussen *deze* en *dizze*, tussen *die* en *dee/dè(n)*, tussen *hij* en *hee* en tussen *zij* en *zee*. Verder merk ik hier alvast op dat het bezittelijk voornaamwoord buiten beschouwing blijft omdat dit in het onderzoek geen rol heeft gespeeld.

Het is overigens niet helemaal uitgesloten dat ook een deel van de dialectmorfologie nog via impositie in de standaardtaal van de ouderen en vandaar in het dialect van de jongeren (zie boven) weet door te dringen. Dat zou in het bijzonder kunnen gelden voor de voornaamwoordelijke aanduiding, waarbij het om een bepaald soort functiewoorden gaat (nl. verwijzende woorden). Functiewoorden zijn sterk verwant met de syntaxis en doen wat psychostabiliteit betreft daarvoor niet onder (zie Van Bree 1992). Maar ook van de genusmarkering door middel van uitgangen zou nog wel iets kunnen doordringen. Ook de door verplichte regels beheerste flexie is immers met de syntaxis verwant en dat geldt zeker voor de contextuele flexie waarvan we bij de genusmarkering een voorbeeld hebben.¹¹ Een uitzondering moet echter gemaakt worden voor de beide aanwijzende voornaamwoorden waarbij juist door hun opvallende klemtoon (de taalgebruiker is er zich dus sterk van bewust) niet spoedig impositie zal optreden.

Uit de resultaten zal moeten blijken of en in hoeverre impositie nog van invloed is geweest. Voorlopig gaan we ervan uit dat de genusmarkering vooral een kwestie van al dan niet *aanleren* (*verwerven*) is.

Voor een samenvatting van een en ander zie schema 3.

SCHEMA 3: IMPOSITIE EN VERWERVING						
	D1		dS		D2	v-stab.D
psychostabiele elementen	d	>	d	>	d	+
deel morfologie	d	>?	d	>?	d	?
deel psycho-instabiele el.	d	x	s	>	s	-
deel psycho-instabiele el.	d	x	s	x	d	+

Toelichting: D1 = dialect eerste fase (van de ouderen), dS = dialectisch gekleurde standaardtaal (aangeleerd op basis van het dialect), D2 = dialect tweede fase (aangeleerd op basis van de standaardtaal), v-stab.D = (aan de variëteit gerelateerde) stabiliteit van het dialect, d = elementen van dialectische oorsprong, s = elementen van standaardtaalige oorsprong = impositie, x = geen impositie maar verwerving.

¹¹ Onder contextuele flexie verstaan we flexie die niet door de betekenis maar door het zinsverband wordt bepaald. Vergelijk het getal van de persoonsvorm dat congrueert met het getal van het subject.

Welke hypothesen zouden op basis van theoretische overwegingen en van voorafgaand onderzoek, van anderen (o.a. Hoppenbrouwers) of van mijzelf¹², geformuleerd kunnen worden?

Het onzijdig genus enkelvoud en het meervoud alle genera komen helemaal overeen met de standaardtaal. Op grond hiervan kunnen we aannemen dat zich hierbij in het dialect geen veranderingen zullen voordoen.

Het vrouwelijk enkelvoud komt voor een deel met de standaardtaal overeen, namelijk wat betreft het bepaald lidwoord (*de*) en het aanwijzend en bezittelijk voornaamwoord (*dee, dizze*). Het onbepaald lidwoord is echter afwijkend (*ne*). Ook in de voornaamwoordelijke aanduiding is er verschil in die zin dat naar het merendeel van de zelfstandige naamwoorden in kwestie in het Standaard-Nederlands met *hij, -ie* verwezen wordt en niet met *zij, ze*.

Sterk afwijkend is het mannelijk enkelvoud met '*n* (bepaald lidwoord), *n'n* (onbepaald lidwoord) en *dèn, dizz'n* (aanwijzend voornaamwoord). Alleen in de voornaamwoorden is er overeenkomst (*hee, em, 'm*) maar ook niet helemaal (*-e, ne(n)*).

In welke mate nu kunnen we bij het mannelijk en het vrouwelijk veranderingen verwachten? Een algemene moeilijkheid bij het aanleren van de genusmarkering is dat de verschillen gekoppeld zijn aan onzichtbare kenmerken van het zelfstandig naamwoord; daaraan is immers, zeker niet in Borne (zie 2.1), niet te zien of het mannelijk, vrouwelijk of onzijdig is. Deze moeilijkheid geldt echter in gelijke mate voor alle genera en categorieën en leidt dus niet tot differentiatie daartussen. Hieronder beschouwen we de factoren die van invloed kunnen zijn en die wèl tot differentiatie kunnen leiden.

Een factor van betekenis kan het lineaire verband in de zin zijn: terwijl de adnominale woorden onmiddellijk bij het zelfstandige naamwoord in kwestie en/of bij elkaar aansluiten, komen de verwijzende voornaamwoorden meestal gescheiden daarvan voor. Ze krijgen dus geen steun van de onmiddellijke omgeving. Het valt daarom te verwachten dat het genusverschil in de eerste plaats bij de voornaamwoordelijke aanduiding zal verdwijnen en wel ten gunste van de mannelijke vormen.

Dit wordt voor het Kempenlands bevestigd in Hoppenbrouwers 1983. De vrouwelijke vormen leggen het daar bij de voornaamwoordelijke aanduiding af tegen de mannelijke. Er was bij Hoppenbrouwers slechts één geval waarin het dialect nog minder goed bewaard bleef, namelijk bij een variant van het onbepaald lidwoord onzijdig. Vermeldenswaard in dit verband is verder dat Entjes (1970:284) voor het Vriezenveens vaststelt dat men weliswaar met *ze* naar vrouwelijke zelfstandige naamwoorden kan verwijzen maar dat verwijzing met *het* toch gebruikelijker is. Dat de mannelijke vorm het wint, kan aan invloed van de (noordelijke) standaardtaal worden toegeschreven waarin deze vorm immers dominant is. Voorzover het verschijnsel al oud is, kan ook aan regionale diffusie vanuit het westen gedacht worden.

De andere factor die ik noemen wil, is de mate van beklemtoning. Wat sterk beklemtoond wordt, valt sneller op en wordt dus beter aangeleerd. Over het algemeen ontlopen de elementen die ons interesseren, elkaar in dit opzicht niet veel: het gaat om zwak beklemtoonde uitgangen of om verwijzende woordjes met doorgaans zwakke klemtoon in de zin. Alleen de aanwijzende voornaamwoorden vormen hierop een uitzondering

12 Zie bijv. Van Bree 1986, 1992, 1997.

doordat ze, bijv. bij contrastering ('niet deze maar die'), juist vaak wèl met een duidelijke klemtoon worden uitgesproken. De tweede hypothese zou dus kunnen zijn dat de aanwijzende voornaamwoorden (in concreto het mannelijke *dizz'n* en *dèn*) zich in het dialect goed zullen handhaven.

Een derde factor zou de structurele steun, een vorm van (distributionele) frequentie, kunnen zijn. Zo staat bij het vrouwelijk de afwijkende vorm *ne* (onbepaald lidwoord) er in z'n ééntje voor terwijl de mannelijke flexie-*n* een tamelijk stevige positie inneemt: hij komt voor in het bepaald lidwoord '*n*', het bijvoeglijk naamwoord *groot'n*, het bezittelijk voornaamwoord *mien'n* en het aanwijzende voornaamwoord *diss'n*. Het onbepaald lidwoord *nen* en het aanwijzende voornaamwoord *dèn* kunnen hieraan worden toegevoegd zij het met de opmerking dat hierin de *n* voor bepaalde consonanten al verdwenen is of danig verzwakt (zie 2.1). De verwachting kan derhalve zijn dat de vormen op *n* zich beter zullen handhaven dan het eenzame *ne*.

Genoemde verwachting wordt gesteund door het onderzoek van Hoppenbrouwers: daarin bleek dat de mannelijke *-n* van het Kempenlands die een vergelijkbare stevige positie inneemt, zich goed weet te handhaven. Daarentegen bleken twee geïsoleerde gevallen van flexie sterk aan verlies onderhevig te zijn. Zo bleek de variant *e* van het onbepaald lidwoord onzijdig, die vóór bepaalde consonanten optreedt, plaats te maken voor *een*: vgl. *e mes* dat verdwijnt ten gunste van *een mes* naar analogie bijv. van *een oor*. En zo verdwijnt ook bij het bijvoeglijk naamwoord vrouwelijk de sjwa-deletie na bepaalde consonanten, o.a. na *w* in bijv. *een ouw taffel*, ten gunste van vormen zonder deletie, in casu *een ouwe taffel* naar analogie o.a. van *een gladde taffel* (Hoppenbrouwers 1983:18).

We kunnen verder, op basis van teken-frequentie (token-frequentie), nog tussen de mannelijke vormen proberen te differentiëren. Maar dat is nog niet zo gemakkelijk: hoe vaak komen bepaald en onbepaald lidwoord, bijvoeglijk naamwoord en aanwijzend voornaamwoord voor? Ik heb hiervoor het frequentiewoordenboek voor de gesproken taal van De Jong (1979) geraadpleegd. Voor het daarin verwerkte corpus krijgen we de volgende getallen: bepaald lidwoord 2292x, onbepaald lidwoord 1773x, bijvoeglijk naamwoord 2665x, aanwijzend voornaamwoord 'dichtbij' (zowel bijvoeglijk als zelfstandig gebruikt) 35x en aanwijzend voornaamwoord 'veraf' (idem) 2055x.¹³ Als een element beter wordt aangeleerd naarmate het frequenter is, dan zou volgens deze getallen (die uiteraard slechts een benadering van de werkelijkheid zijn) de *-n* achtereenvolgens in afnemende mate worden aangeleerd bij het bijvoeglijk naamwoord, het bepaald lidwoord, het aanwijzend voornaamwoord 'veraf' en het onbepaald lidwoord. Ronduit slecht zou het aanwijzend voornaamwoord 'dichtbij' worden aangeleerd. Deze hypothetische volgorde is overigens moeilijk te vergelijken met Hoppenbrouwers 1983 omdat daarin geen onderscheid gemaakt wordt tussen de beide lidwoorden en de beide aanwijzende voornaamwoorden. De verschillen die bij hem naar voren komen, zijn overigens zeer klein.

Het bovenstaande kunnen we als volgt (zie schema 4) samenvatten. Hierbij laten we alle factoren voorlopig even zwaar meewegen. Voor de duidelijkheid: de aanwijzende voor-

¹³ Deze berekeningen zijn alleen op het mannelijk en het vrouwelijk gebaseerd. Omdat het onzijdig *het* 28% van het bep. lidw. uitmaakt, is van de getallen voor het onbep. lidw. (*een*) en het bijv. nw. (bijv. *groot*, *grote*), waarbij het niet doenlijk was de neutrum-gevallen te isoleren, dit percentage afgetrokken. De neutra *dit* en *dat* waren uiteraard wel te isoleren.

naamwoorden zijn in het interview (zie 4.3) in adnominale vorm getoetst. Vandaar dat voor deze vormen het lineaire verband als positief is gekenmerkt.

SCHEMA 4: KANS OP VERLIES						
	Lin.	Bekl.	Str.	Freq.	Tot.	R
aanw. vnw. 'veraf' mnl.	+	+	+	±	3,5	1
aanw. vnw. 'dichtbij' mnl.	+	+	+	-	3	2
bijv. nw. mnl.	+	-	+	+	3	2
bep. lidw. mnl.	+	-	+	±/+	2,75	3
onbep. lidw. mnl.	+	-	+	±/-	2,25	4
onbep. lidw. vrl.	+	-	-	±/-	1,25	5
vnw. aanduiding vrl.	-	-	-	+	1	6

Toelichting. + = 'gunstig voor aanleerbaarheid', - = 'ongunstig voor aanleerbaarheid', Lin. = lineair verband, Bekl. = beklemtoning, Str. = structurele steun, Freq. = teken-frequentie. Het getal onder Tot. is tot stand gekomen door de volgende puntentelling: voor + één punt, voor - nul punten, voor ± een halve, voor ±/+ driekwart en voor ±/- een kwart punt. Het geeft een indicatie voor de mate van aanleerbaarheid: hoe hoger het getal, hoe beter aanleerbaar. De getallen onder R geven de rangorde van aanleerbaarheid aan: hoe lager het getal, hoe beter aanleerbaar.

Uit schema 4 blijkt dat de kans op verlies het grootst is bij de voornaamwoordelijke aanduiding vrouwelijk: ze profiteert niet van het verband in de zin; bovendien gaat het om elementen die doorgaans niet sterk worden beklemtoond en niet structureel gesteund worden. Wèl zijn de betreffende elementen frequent. De andere elementen profiteren van het lineaire verband, de beide aanwijzende voornaamwoorden daarbij ook van de beklemtoning.

Een vrij grote kans op verlies bestaat ook bij het onbep. lidw. vrl. (*ne*). Evenals de voornaamwoordelijke aanduiding profiteert dit niet van de beklemtoning en de structurele steun. Maar het profiteert wèl van het lineaire verband, niet echter van de frequentie (die tamelijk laag is). Het onbep. lidw. mnl. (*nen*) zal zich als gevolg van structurele steun beter kunnen handhaven dan het onbep. lidw. vrl. Nog beter zal het bep. lidw. mnl. (*'n*) zich handhaven: dit is nl. duidelijk frequenter dan het onbepaald lidwoord. Het bijvoeglijk naamwoord (*groot'n* enz.) komt als gevolg van nog duidelijker frequentie nog hoger uit. Het staat met het aanwijzend voornaamwoord 'dichtbij' (*dizz'n*) op de tweede plaats: vergeleken met het bijvoeglijk naamwoord is dit voornaamwoord weliswaar weinig frequent maar het profiteert wèl van de beklemtoning. Op de eerste plaats staat het aanwijzend voornaamwoord 'veraf' (*dèn*), dat qua lineair verband, beklemtoning en structurele steun even sterk staat als het aanwijzend voornaamwoord 'dichtbij' maar frequenter is.

Tot dusver hebben we ons afgevraagd: welke dialectvormen hebben nog een goede kans om aangeleerd te worden en welke niet? Of van de andere kant geformuleerd: welke standaardtaalvormen weten in het dialect door te dringen en welke niet?

Echter, behalve met impositie van elementen uit de standaardtaal dan wel verwerving

van dialectelementen moeten we, zoals bij ieder tweede-taalverwervingsproces en zoals vooral bij *imperfect learning*, nog met de volgende verschijnselen rekening houden: met een versterkte werking van de analogie en in verband daarmee ook met hypercorrectie die zich in casu in hyperdialectismen manifesteert, en verder met reductie¹⁴ en het optreden van compromisvormen.

De werking van de analogie kan er verantwoordelijk voor zijn dat het mannelijk zich aan het vrouwelijk aanpast. Een aanknopingspunt daarvoor kan zijn dat bij sommige mannelijke woorden al het “vrouwelijke” bepaald lidwoord *de* gebruikt wordt of dat het mannelijke onbepaald lidwoord al vaak (bijna) tot het eveneens vrouwelijk lijkende *ne* is gereduceerd (zie par. 2.1). Het “gemak” kan daarbij meewerken ten gunste van het vrouwelijk dat bijna al helemaal gelijk is aan de standaardtaal: de afwijkende mannelijke vormen hoeft men dan niet meer te verwerven. Maar het is ook mogelijk dat men uit reactie de mannelijke vormen uitbreidt naar het vrouwelijk omdat men het gevoel heeft dat de *n*-etjes kenmerkend zijn voor het dialect. Er is dan sprake van een hyperdialectische reactie. Het is niet goed mogelijk vooraf te bepalen welke van deze beide opties het waarschijnlijkst is en welke omvang het ene of het andere verschijnsel zal aannemen.

Wat betreft reductie en het optreden van compromisvormen kan het volgende gezegd worden. Reductie zou b.v. kunnen betekenen dat men de flexie omzeilt door geen lidwoorden te gebruiken. Dit is niet geconstateerd maar dat kan aan de interviewsituatie gelegen hebben. Het is echter gezien het feit dat zowel het Twents als het Standaard-Nederlands talen zijn waarin het gebruik van het lidwoord verplicht is in de zin, erg onwaarschijnlijk dat het verschijnsel zich in de werkelijkheid voordoet.

Een voorbeeld van een compromisvorm zou zijn wanneer het onbepaald lidwoord mannelijk op basis van het Twentse *nen* en het standaard-nederlandse *een* als *enen* werd gerealiseerd. Over het algemeen zijn dergelijke vormen niet geconstateerd c.q. geregistreerd maar dat kan het gevolg zijn van het feit dat bij het noteren tijdens het interview en/of het achteraf afluisteren een zekere normalisatie heeft plaatsgevonden: *enen* is dan als *nen* gehoord of genoteerd (zie voor de problemen van luisteren en noteren ook 5.1).

● 4 De onderzoeksopzet

4.1 De informanten

Het onderzoek heb ik uitgevoerd onder in Borne wonende dialectsprekende informanten. Het aantal bruikbare interviews¹⁵ kwam op 42, gelijkelijk verdeeld over mannen en vrouwen en zo evenwichtig mogelijk gespreid over het leeftijdstraject 20 tot 75 jaar. Sociale positie heeft nauwelijks een rol gespeeld; wèl zijn bepaalde categorieën op een enkele (niet ernstige) uitzondering na vermeden: leden van dialectkringen, leraren Nederlands, academici, in het algemeen mensen met een leidinggevende positie. Het criterium voor de keuze was dat men nog in redelijke mate het dialect moest beheersen. De informanten werden gevonden via zogeheten quota-trekking; via bepaalde tussenpersonen kwam ik

¹⁴ Bedoeld is reductie gerelateerd aan tweede-taalverwerving; zie Van Coetsem 1968:49 (o.a.). Bedoeld is dus niet reductie gerelateerd aan klemtoon: vgl. de in 2.1 besproken reductie van de flexie-*n*.

¹⁵ Sommige interviews moesten afvallen b.v. omdat de informant in kwestie geen dialectspreker meer bleek te zijn of omdat zij of hij niet tot de gezochte leeftijdsgroep behoorde.

aan de nodige adressen. Aan het verschil vrouw-man besteed ik verder geen aandacht omdat het onderzoek (in "schijnbare tijd") gericht was op de veranderingen binnen de dialectvariëteit en niet op het aandeel van diverse groepen daarin. Het aangegeven leeftijdstraject verdeel ik op de volgende manier: 60+ (60-75), 50+ (50-60), 40+ (40-50), 30+ (30-40) en 20+ (20-30). De interviews werden afgenomen in de periode 1985-1987.

In 1997 en 1998 heb ik ter aanvulling nog 14 interviews afgenomen in de leeftijdscategorie 20+ (8 v., 6 m.). Bij de 9 interviews van 1997 (5 v., 4 m.) kwamen we vooral in de (agrarische) omgeving van Borne terecht, bij de 5 van 1998 (3 v., 2 m.) in de kom van het dorp. De uitkomsten van deze interviews kunnen vergeleken worden met die van 1985-1987, vooral voor de leeftijdsgroep 20+. Het betreft hier een vergelijking in "werkelijke tijd": 20+ in 1986 wordt vergeleken met de vergelijkbare leeftijdsgroep ruim 10 jaar later. Omdat de eerder afgenomen interviews alweer geruime tijd geleden waren afgenomen, leek het zinvol na te gaan of de op grond daarvan vastgestelde ontwikkelingen zich sindsdien hebben voortgezet.¹⁶ Ik duid de in 1997 en 1998 geïnterviewde informanten aan als '97; '87 gebruik ik als overkoepelende aanduiding voor de in 1985-1987 geïnterviewde informanten.

4.2 De getoetste zelfstandige naamwoorden

In totaal werden 24 zelfstandige naamwoorden getoetst: van ieder (Twents) genus 8. Uitgelokt werden: het onbepaald lidwoord, het bepaald lidwoord, het (bijvoeglijk gebruikte) bijvoeglijk naamwoord, het (bijvoeglijk gebruikte) aanwijzend voornaamwoord 'dichtbij', het (bijvoeglijk gebruikte) aanwijzend voornaamwoord 'veraf', het persoonlijk voornaamwoord subject en het persoonlijk voornaamwoord object.

Voor de vaststelling van het genus ben ik in de eerste plaats afgegaan op Bezoen 1938, daarnaast ook op het woordenboek Nederlands-Twents van Schönfeld Wichers (1979). Nu vinden we daar vooral het nogal westelijke dialect van Rijssen in. Ik heb daarom ook telkens Dijkhuis (1981) geraadpleegd. Dit in Borne tot stand gekomen woordenboek is voornamelijk gebaseerd op dialectteksten die uit een groot aantal Twentse plaatsen afkomstig zijn (bronnen en plaatsen worden vermeld). Het genus wordt echter anders dan in Schönfeld Wichers het geval is, niet expliciet bij een lemma aangegeven. Men moet het dus uit de gegeven aanhalingen proberen af te leiden. Nog andere controlemiddelen zijn Entjes 1970 (voorzover hij iets over het genus van bepaalde zelfstandige naamwoorden opmerkt), het woordenboek in Wanink 1948 (maar ook daarin wordt niet expliciet het genus aangegeven), Nijen Twilhaar 1985 (maar daarin worden slechts weinig voorbeelden behandeld) en de delen 12 en 17 van de Reeks Nederlandse Dialectatlassen (RND).

Voor de gekozen zelfstandige naamwoorden zie schema 5.

¹⁶ Bij onderzoek door Peter Trudgill is ook gebleken dat de resultaten van de schijnbare-tijdmethode niet altijd prognostische waarde hebben. Dit bleek toen hij een deel van zijn onderzoek in Norwich dat volgens die methode was uitgevoerd, in werkelijke tijd bij vergelijkbare informanten herhaalde. Zie hiervoor Trudgill 1988 of Boves en Gerritsen 1995:251 e.v. Bij het in dit artikel beschreven onderzoek komt iets dergelijks naar voren: 20+ (van '87) laat soms een teruggang van de mannelijke vormen zien maar soms ook niet of een toename van de vermannelijkte vormen; '97 laat echter eenduidig een toename zowel van de mannelijke als van de vermannelijkte vormen zien.

SCHEMA 5: GETOETSTE ZELFSTANDIGE NAAMWOORDEN.

	mnl.	vrl.	onz.
1.	kloomp 'klomp'	bèèrke 'berk'	book 'boek'
2.	moes 'muis'	school	hoes 'huis'
3.	auto	kamer	beumke 'boompje'
4.	worst	maant'l 'mantel'	steultje 'stoeltje'
5.	kachel	toaf'l 'tafel'	lech 'licht'
6.	jas	stroate 'straat'	schip
7.	stool 'stoel'	putte 'put'	berre 'bed'
8.	spinnekop 'spin'	mulle 'molen'	bos

Opm. Met *lech* werd het concrete licht van een lantarenpaal bedoeld.

Er doen zich hier een paar problemen voor die hieronder worden besproken:

1. *moes* - Bij Schönfeld Wichers is dit woord inderdaad mannelijk en Bezoen vermeldt nadrukkelijk dat het mannelijk is en niet vrouwelijk. Bij Dijkhuis vinden we echter tweemaal *ne moes* (één keer met plaatsnaam, nl. Almelo). Ik ga ervan uit dat hier sprake is van *nen* met reductie van *n* voor anlautende *m*.

2. *worst* - Schönfeld Wichers classificeert dit woord als mannelijk evenals Bezoen, die weer nadrukkelijk vermeldt dat het niet vrouwelijk is. Ook Nijen Twilhaar behandelt het als een mannelijk woord. Bij Dijkhuis vinden we de duidelijk mannelijke vorm *nen wors* uit Fleringen. Alleen Wanink geeft in zijn woordenboek tweemaal *de wos* in uitdrukkingen. Ik ben ervan uitgegaan dat *worst* in het Borns mannelijk is.

3. *bèèrke* - Bezoen vermeldt dat dit woord niet mannelijk is maar vrouwelijk. Entjes classificeert het voor het Vriezenveens echter als mannelijk. Bij Schönfeld Wichers en Dijkhuis vinden we andere woordvormen: resp. *boark'nboom* (mnl.) en *bèrk'n* (mnl.; Albergen). Ik ben er van uitgegaan dat we hier voor Borne met een vrouwelijk woord te maken hebben; een argument hiervoor kan zijn dat het woord althans oorspronkelijk op een sjwa eindigt.

4. *maant'l* - Bezoen vermeldt dat dit woord niet mannelijk is maar vrouwelijk; ook bij Entjes komt het als zodanig voor. *Ne maant'l* bij Dijkhuis is hiermee niet in strijd, hoewel *ne* de gereduceerde vorm van *nen* zou kunnen zijn. Bij Schönfeld Wichers is het woord echter mannelijk. Ook hier ben ik er van uitgegaan dat we voor Borne met een vrouwelijk woord te maken hebben.

5. *bos* - Het probleem bij dit woord is dat Schönfeld Wichers het als mannelijk karakteriseert. Bepaalde opgaven (o.a. voor Delden) in de RND zouden in die richting kunnen wijzen: (in mijn eigen transcriptie) *noa'n bos* 'naar het bos'. Ik heb het erop gehouden dat we in het Borns met een onzijdig woord te maken hebben.

Bij de verwerking van de resultaten (van '87) bleek dat bij *moes* en *worst* naar verhouding nogal wat vrouwelijke en bij *bèèrke* en *maant'l* nogal wat mannelijke vormen te voorschijn kwamen. Toch was het beeld niet zo duidelijk dat we de betreffende woorden naar de alternatieve genuscategorie kunnen laten verhuizen. Omdat het zowel bij het mannelijk als bij het vrouwelijk om twee twijfelgevallen gaat, waag ik het er maar op ze tegen elkaar weg te schrappen.

4.3 De wijze van toetsing

In het interview werden verspreid drie onderdelen aangeboden die betrekking hadden op de genera.¹⁷ Het profitem aan het begin van het eerste onderdeel zag er als volgt uit: links boven op het kaartje was een grote kerk afgebeeld, rechts onder een kleine. De bedoeling hiervan was - en dit werd uiteraard aan de informant duidelijk gemaakt - dat de kerk links groot was afgebeeld omdat hij dichtbij stond, de kerk rechts klein omdat hij juist veraf stond. Op het kaartje stonden de volgende zinnen die in het Twents moesten worden vertaald en aangevuld (de aanvulling waarop het zinnetje gericht was, wordt tussen vierkante haakjes gegeven)¹⁸:

1. Dit is ... (wit) kerk. [onbepaald lidwoord]
2. Het is ... kerk van het klooster. [bepaald lidwoord]
3. Ik vind ... erg mooi. [persoonlijk voornaamwoord (direct) object]
4. ... ligt aan een groot plein. [persoonlijk voornaamwoord subject]
5. Wij gaan altijd naar ... kerk, onze burenen naar ... kerk. [aanwijzend voornaamwoord 'dichtbij', id. 'veraf']

Het tussen haakjes geplaatste bijvoeglijke naamwoord moest verbogen worden; het wisselde uiteraard per item: *dik, hoog, zwart* enz.¹⁹ Bij de interviews van '97 werd het twee keer aangeboden. Het tweede deel van de laatste zin luidde daarbij: *onze burenen naar ... witte*, dus ook een keer met niet genoemd (samengetrokken) zelfstandig naamwoord. Uiteraard werden de zelfstandige naamwoorden in een willekeurige volgorde getoetst: mannelijke, vrouwelijke en onzijdige door elkaar heen.²⁰

5 De resultaten

5.1 Inleidende opmerkingen

Voor een overzicht van de resultaten zie de tabellen. In deze tabellen staan per leeftijdsgroep per categorie de percentages aangegeven. Deze zijn berekend op basis van het totaal aantal bruikbare antwoorden. Een voorbeeld van een onbruikbaar antwoord is wanneer

¹⁷ De overige onderdelen hadden op een ander probleem betrekking, namelijk op het al dan niet voorkomen van dialectelementen in de (regionaal gekleurde) standaardtaal. Hierover is verslag uitgebracht in Van Bree 1990.

¹⁸ De zinnen moesten dus vertaald worden. Een andere mogelijkheid zou zijn geweest ze in vertaalde vorm aan te bieden; de informant had dan kunnen volstaan met de aanvulling. Hiervan is afgezien omdat de praktijk uitwijst dat er informanten zijn die er moeite mee hebben het dialect te lezen. Verder kunnen vertaalfouten of wat men daarvoor aanziet, de informant in verwarring brengen of tot lange uitweidingen verleiden. Maar hoe dit ook zij, belangrijk is dat de wijze van aanbod voor alle leeftijdsgroepen en voor alle items dezelfde was.

¹⁹ Bij de tweede serie interviews ('97) is bij enkele items een ander bijvoeglijk naamwoord aangeboden dan bij de eerste serie ('87).

²⁰ Niet altijd verliep het interview zonder strubbelingen: het bleek vooral oudere informanten met weinig schoolopleiding nogal wat moeilijkheden te bezorgen. Zo bleek ondanks alle uitleg de neiging erg groot om ook in de tweede zin een onbep. lidw. in te vullen. En bij het laatste zinnetje (bij de tweede reeks stippeltjes) bleek men er (wat overigens geen bezwaar was) een sterke behoefte aan te hebben ook nog het woordje *ander(e)* te gebruiken. Lukte het op een bepaald moment ook na enige moeite niet de verlangde vorm te krijgen, dan werd de aangevulde zin door de interviewer in het Nederlands voorgelezen en de informant verzocht deze in het Twents te vertalen. Wanneer bij sommige informanten de genusonderdelen erg veel tijd gingen kosten, dan werden ze bekort door een aantal op onzijdige substantieven gerichte items over te slaan (*bos, boompje, stoeltje, licht, schip, bed*).

men in plaats van het verlangde bepaald lidwoord een onbepaald heeft geproduceerd.

De leeftijdsgroepen van '87 bestonden uit 8, 9 of 10 informanten. Omdat iedere informant (als het goed is) bij iedere categorie 8 vormen per genus produceerde, komen we per categorie per genus op de volgende maxima uit: bij 20+ $9 \times 8 = 72$, bij 30+ $8 \times 8 = 64$, bij 40+ $9 \times 8 = 72$, bij 50+ $8 \times 8 = 64$ en bij 60+ $10 \times 8 = 80$. De groep '97 bestond uit 14 informanten wat een maximum oplevert van $8 \times 14 = 112$ vormen. We kunnen dit wel als redelijke aantallen beschouwen. Daar staat echter tegenover dat het hier om lastig te horen verschijnselen gaat: wordt er nu een *n* gezegd of niet? enz. Dat niet-Twenten dit geprobeerd hebben te bepalen, "live" of van een cassette, maakt dit tot een extra groot probleem. Een gunstige omstandigheid is echter dat bij het luisteren en af luisteren steeds jonge mensen (van 23 of 27 jaar) met een goed gehoor betrokken zijn geweest.

Met behulp van de chi-kwadraattoets is nagegaan of de gevonden verschillen op vijf-procentniveau significant zijn. (Uiteraard is de chi-kwadraat niet op de percentages maar op de reële getallen toegepast. Zie voor deze getallen de appendix.) Wanneer een bepaalde leeftijdsgroep op een bepaald punt significant verschilt van één of meer oudere leeftijdsgroepen, is dat bij de betreffende categorie aangegeven door de score vet af te drukken (zeer lage scores zijn verwaarloosd). Is een dergelijke score voorzien van een uitroepteken, dan betekent dit dat er een significant verschil is met meer dan de helft van de oudere leeftijdsgroepen. De nodige toelichting wordt in de tekst gegeven. De percentages van het bij een samengetrokken zelfstandig naamwoord gebruikte bijvoeglijk naamwoord, dat alleen in '97 is uitgelokt (zie 4.3 en verder 5.3 en 5.4), zijn in de tabellen niet opgenomen.

5.2 De mannelijke woorden

TABEL 1: DE MANNELIJKE WOORDEN						
	'87					
	60+	50+	40+	30+	'97 20+	20+
onbep. lidw. ne(n)	62,5	62,5	78	62,5	49	42!
'n	37,5	37,5	22	37,5	51	58
bep. lidw. 'n ²¹	58	50	60	43	30!	59
de	42	50	38	57	70	41
't	0	0	2	0	0	0
bijv. nw. -en	85	69	75	73	61	77
-e	15	31	25	27	39	23
aanw. vnw. D dizz'n	72,5	61	65	66	56	76
dizze	27,5	39	35	34	44	24
aanw. vnw. V dèn	81	78	93!	67	82	95!
dee	19	22	7	33	18	5
pers. vnw. S hee	100	97	100	98	85	94
't	0	2	0	0	15	6
ze	0	1	0	2	0	0
pers. vnw. O 'm/ne	95	97	100	98	97	98
't	5	2	0	2	3	2
ze	0	1	0	0	0	0

Toelichting: D = dichtbij, V = veraf, S = subject, O = object)

We kijken eerst naar de mannelijke vormen (zie tabel 1). Bij het onbepaald lidwoord heb ik niet alleen *nen* maar ook *ne* (met moeilijk hoorbare of al weggevallen *n*) als dialectvorm opgevat. Voor de meeste items, die met een medeklinker beginnen, lijkt dat gerechtvaardigd. Problematisch is het alleen bij *auto*. Hierbij verwachten we, bij het onbepaald lidwoord, *nen auto* met duidelijke *n*. Dit komt echter, bij de groep '87, slechts 3x op de 44 voor. *Ne auto* komt 23x voor en '*n auto* (conform de standaardtaal) 12x. Heeft een aantal informanten *auto* als vrouwelijk woord opgevat? Bij de andere categorieën overwegen bij dit woord echter de mannelijke vormen.

Hoe dit ook moge zijn, de dialectvormen (*ne* en *nen*) handhaven zich goed tot vrij goed tot en met 30+; 20+ valt op door een lage score en '97 door een nog lagere. Bij het onbepaald lidwoord gaat de ontwikkeling dus in de richting van de standaardtaalvorm ('*n*). Die vorm is trouwens al tamelijk duidelijk bij 60+ vertegenwoordigd.

Dat geldt ook voor het bepaald lidwoord (let op *de*). Bij deze categorie valt voor de dialectvorm ('*n*) weer de lage score bij 20+ op; de ontwikkeling gaat voorzover het deze leeftijdsgroep betreft ook in de richting van de standaardtaal. Opmerkelijk is echter dat bij '97 de score weer duidelijk hoger ligt, op hetzelfde niveau als bij de oudere leeftijdsgroepen. Het lijkt erop dat de ontwikkeling weer teruggaat in de richting van de oude mannelijke vorm.

Iets dergelijks manifesteert zich ook bij het bijvoeglijk naamwoord (let op *-en*) al is de stijging naar '97 nu niet bijzonder indrukwekkend. Het aanwijzend voornaamwoord 'veraf' *dèn* gedraagt zich duidelijker; alleen ligt de laagste score nu bij 30+ en vindt er al een stijging bij 20+ plaats. Merkwaardig is wel de hoge *dèn*-score bij 40+. Ook bij het aanwijzend voornaamwoord 'dichtbij' *dizz'n* zien we een daling bij 20+; daarop volgt een duidelijke stijging bij '97.

Zowel bij de subjects- als bij de objectsvorm handhaven zich de mannelijke vormen. Dit is geheel volgens verwachting; de dialectvormen zijn immers identiek met de standaardtaalvormen. Er is slechts één uitzondering, de oude datievorm *ne*. Deze vorm, die in de tijd van Bezoen al op zijn retour was, komt bij '87 toch nog 11x voor (potentieel: 352x), en wel bij 50+ en 30+. Zelfs bij '97 komt hij nog 4x voor (potentieel: 112x).

Letten we ten slotte op de nu en dan gekozen onzijdige vormen bij de voornaamwoordelijke aanduiding, speciaal bij 20+ en ook wel bij '97 (let in beide gevallen op het subject). Ze treden vooral (8x in totaal) bij *muis* op, door de bijgedachte aan 'muisje'? Bij '97 komen ze vaak bij dezelfde informant voor.²²

21 Bij '87 is 9 keer *den* gehoord en/of genoteerd. Dit *den* is als '*n* geïnterpreteerd.

22 De volgende significante verschillen zijn geconstateerd: bij het onbepaalde lidwoord tussen 20+ en 40+ en tussen '97 en alle andere groepen behalve 20+; bij het bepaalde lidwoord tussen 20+ en 40+, tussen 20+ en 50+, tussen 20+ en 60+ en tussen '97 en 20+; bij het bijvoeglijk naamwoord tussen 20+ en 60+ (niet tussen '97 en 20+); bij het aanwijzend voornaamwoord 'dichtbij' tussen 30+ en 60+, tussen '97 en 20+ en tussen '97 en 50+ en bij het aanwijzend voornaamwoord 'veraf' tussen 30+ en 40+, tussen 20+ en 40+ en tussen '97 en alle andere groepen behalve 40+ en verder tussen 40+ en 50+ en tussen 40+ en 60+.

5.3 De vrouwelijke woorden

TABEL 2: DE VROUWELIJKE WOORDEN

	60+	50+	'87 40+	30+	20+	'97 20+
onbep. lidw. <i>ne</i>	51	59	68	42	47	38!
<i>nen</i>	3	3	4	3	7	2
' <i>n</i>	46	38	28	55	46	60
bep. lidw. <i>de</i>	94	95	91	84	93	81
' <i>n</i>	6	5	9	16	7	17
' <i>t</i>	0	0	0	0	0	2
bijv. nw. <i>-e</i>	90	92	76!	58	68	52
<i>-en</i>	10	8	24	42	32	47
-Ø	0	0	0	0	0	1
aanw. vnw. D <i>dizze</i>	83	79	76	69	62,5	46!
<i>dizz'n</i>	17	21	24	31	37,5	54
aanw. vnw. V <i>dee</i>	76	62,5	58	59	36!	7!
<i>den</i>	24	37,5	42	41	64	93
pers. vnw. S <i>hee</i>	94	94	97	91	78	92
<i>ze/zi</i>	0	1,5	0	9	0	0
' <i>t</i> ²³	6	4,5	3	0	22	8
pers. vnw. O ' <i>m/ne</i>	99	97	97	92	99	92
<i>ze</i>	0	0	0	5	0	0
' <i>t</i>	1	3	3	1,5	1	8
<i>der</i>	0	0	0	1,5	0	0

Toelichting: zie tabel 1.

Bij het onbepaald lidwoord vrouwelijk is er een probleem: *ne* is immers niet eenduidig als een vrouwelijke vorm te interpreteren, het kan ook mannelijk *nen* met gereduceerde *n* zijn. In het laatste geval is er sprake van *vermannelijking*. Hoe dan ook, ook bij de vrouwelijke woorden vertoont het onbepaald lidwoord een ontwikkeling in de richting van de standaardtaal: bij 30+ wordt het percentage van *ne* duidelijk lager ten gunste van '*n* en na een lichte stijging bij 20+ daalt het percentage weer bij '97. De scores van het duidelijk mannelijke *nen* zijn te verwaarlozen.

Als we nu eerst kijken naar het bijvoeglijk naamwoord, dan zien we dat de mannelijke *-n* vanaf 40+ toeneemt, welke toename zich voortzet bij 30+. Na een iets lagere score bij 20+ komt '97 uit op de hoogste score. Ook bij de aanwijzende voornaamwoorden constateren we een dergelijke vermannelijking. Bij *dizze* zien we deze te voorschijn komen bij 30+ en zich voortzetten bij 20+ en '97. Bij *dee* komt ze te voorschijn bij 40+ en 30+ en sterk toenemen bij 20+ en nog sterker bij '97.

²³ Een enkele maal is hierbij *dit* of *dat* meegerekend.

Bij het bepaald lidwoord manifesteert zich eveneens, zij het zwakker dan bij de andere categorieën, de vermannelijkingstendens. Die komt ook duidelijk voor de dag bij het bij een samengetrokken zelfstandig naamwoord gebruikte bijvoeglijke naamwoord (dat alleen bij '97 is afgevraagd): in 91% van de gevallen wordt de *-n* gebruikt (bij de mannelijke is dat 96%).

Bij de voornaamwoordelijke aanduiding maken al vanaf 60+ de mannelijke vormen de dienst uit. *Ne* is hierbij slechts 4x geregistreerd, 1x bij 50+ en 3x bij '97. Opvallend daarnaast zijn nog de onzijdige vormen subject bij 20+ en, in mindere mate, ook de onzijdige vormen subject en object bij '97. Het zijn vooral *school* en *straat* waarbij de onzijdige vormen (subject en object) optreden, respectievelijk 7 en 16x. Opmerkelijk is dat zich hieronder *school* met anlautende *s* bevindt: vgl. noot 7. 't a s bepaald lidwoord komt bij dit woord echter slechts 1x voor (bij de andere woorden in het geheel niet). Het gebruik van *straat* als onzijdig heeft misschien een interview-technische oorzaak: de invulzin "ik vind ... te druk" kan de gedachte aan de uitdrukking 't (te) druk hebben opgeroepen hebben.²⁴

5.4 De onzijdige woorden

TABEL 3: DE ONZLIJDIGE WOORDEN				'87		'97	
		60+	50+	40+	30+	20+	20+
onbep. lidw.	'n	100	100	98	98	93	100
	ne	0	0	2	0	7	0
	nen	0	0	0	2	0	0
bep. lidw.	't	89,5	98	100	97	99	84
	'n	10,5	2	0	3	1	16
bijv. nw.	-Ø	100	100	98	97	99	93
	-e	0	0	0	1,5	1	0
	-en	0	0	2	1,5	0	7
aanw. vnw. D	dit	100	100	98	98	99	99
	dizze(n)	0	0	2	2	0	1
	dizze	0	0	0	0	1	0
aanw. vnw. V	dat	100	100	98	98	100	42
	den	0	0	2	2	0	58
pers. vnw. S	't	79	67	78	69	62,5	67
	hee	21	33	22	31	37,5	33
pers. vnw. O	't	89,5	65	72	67	55	53
	'm/ne	10,5	35	28	33	45	47

Toelichting: zie tabel 1.

24 De volgende significante verschillen zijn geconstateerd: bij het onbepaalde lidwoord tussen 30+ en 40+, tussen '97 en 50+ en tussen '97 en 60+ en wat *ne* betreft tussen 40+ en 60+; bij het bepaalde lidwoord tussen '97 en 50+ en tussen '97 en 60+; bij het bijvoeglijk naamwoord tussen 40+ en 50+, tussen 40+ en 60+, tussen 30+ en 50+, tussen 30+ en 60+, tussen 20+ en 50+, tussen 20+ en 60+, tussen '97 en alle andere groepen behalve 30+; bij het aanwijzend voornaamwoord 'dichtbij' tussen 30+ en 60+, tussen 20+ en 50+, tussen 20+ en 60+ en tussen '97 en alle andere groepen en bij het aanwijzend voornaamwoord 'veraf' tussen 40+ en 60+, tussen 30+ en 60+, tussen 20+ en alle andere groepen en tussen '97 en alle andere groepen.

De oorspronkelijke onzijdige woorden (zie tabel 3) laten niet zo heel veel opvallends zien. Opvallend is wel dat bij het aanwijzend voornaamwoord de mannelijke vorm *dèn* biezonder vaak voorkomt bij '97 (zoals ook opvallend is dat het bij een samengetrokken zelfstandig naamwoord gebruikte bijvoeglijk naamwoord bij '97 op 53% komt). Verder is het opvallend hoe frequent, over de hele linie, het mannelijk bij de voornaamwoordelijke aanduiding vertegenwoordigd is. Bij *hee* is dat al vanaf 60+ het geval, bij 'm/ne vanaf 50+ (*ne* 2x bij 30+ en 2x bij '97).²⁵

De mannelijke subjects- en objectsvormen komen naar verhouding weinig bij *bos* (18x), *bed* (16x) en *boek* (11x) voor en vaak bij *boompje* (48x), *licht* (44x), *schip* (37x), *stoeltje* (33x) en *huis* (30x). Bij de laatste vijf bevinden zich de beide verkleinwoorden. Is ook hier een interview-technische oorzaak in het spel? Het plaatjesaanbod werkt individualisering van het object in de hand en dat kan de (uiteraard) mannelijke vorm opgeroepen hebben. Maar waarom scoren *bos*, *bed* en *boek* dan betrekkelijk laag? Bij *bos* (een object met een duidelijke uitgestrektheid) valt dat nog wel te begrijpen maar bij *bed* en *boek* niet.

5.5 Interpretatie

In de voorafgaande paragrafen is er al sprake geweest van interpretatie; in ieder geval hebben we ons afgevraagd hoe we het gebruik van onzijdige vormen bij de mannelijke en de vrouwelijke woorden en het gebruik van mannelijke vormen bij de onzijdige konden verklaren. Ook hebben we al geconstateerd dat het gebruik van mannelijke vormen in de voornaamwoordelijke aanduiding bij de vrouwelijke woorden al oud moet zijn en kan worden toegeschreven aan invloed van de standaardtaal en/of regionale diffusie vanuit het westen.

In deze paragraaf houden we ons in de eerste plaats bezig met het geconstateerde verschijnsel van de vermannelijking: het opduiken van mannelijke vormen op *-n* bij de vrouwelijke woorden en de toename, na een aanvankelijke teruggang, van die vormen bij de mannelijke. Zonder twijfel openbaart zich hierin een hyperdialectische reactie: de *n*-etjes worden blijkbaar als kenmerkend voor het dialect beschouwd. De dialectsprekers zijn er zich van bewust dat zij de neiging hebben om vormen overeenkomstig de standaardtaal te gebruiken en gaan daarom de dialectvormen herstellen of overdrijven. Op het eerste gezicht ontbreekt die vermannelijking bij het onbepaald lidwoord waarbij zowel in het mannelijk als in het vrouwelijk de standaardtaalvorm 'n, en niet *nen*, het gaat winnen. Belangrijk is echter dat ook 'n op een *n* uitgaat; 'n past dus zonder problemen in het rijtje van de *n*-vormen.

Er lijkt echter een merkwaardig faseverschil te bestaan tussen de vrouwelijke en de mannelijke woorden: de vermannelijking komt bij de vrouwelijke al bij 40+, 30+ of 20+ te voorschijn, bij de mannelijke soms al bij 20+ maar vooral pas bij '97. De verklaring voor dit verschil kan zijn dat de vermannelijking bij beide genera tegelijkertijd inzet. Bij de vrouwelijke woorden komt ze uiteraard meteen te voorschijn, bij de mannelijke niet omdat de standaardisering eerst nog sterker is. We zouden echter kunnen aannemen dat er nog meer gestandaardiseerd zou worden wanneer er géén sprake van vermannelijking zou zijn.

Dankzij de vermannelijking bij 40+, 30+ en 20+ blijft het totaal aan *n*-etjes dat te horen valt, ongeveer gelijk maar nu wel over meer zelfstandige naamwoorden verspreid.²⁶ Dit

²⁵ Bij de objectsvorm doen zich nogal wat significante verschillen voor, nl. van '97 met 40+ en 60+, van 20+ met 40+ en 60+, van 30+ met 60+ en van 50+ met 60+.

versterkt bij '97 het idee dat de *n*-vormen typisch zijn voor het dialect met als gevolg een nog grotere vermannelijking bij deze groep. Overigens is het opvallend dat zelfs bij deze groep het verschil tussen mannelijk en vrouwelijk nog tot op zekere hoogte aanwezig is.²⁷

In de tweede plaats vragen de in 3 geformuleerde hypothesen onze aandacht (vgl. schema 4). Deze hypothesen hebben betrekking op verwachtingen omtrent de mate van dialectverlies bij de van het Standaardnederlands afwijkende categorieën: onbepaald lidwoord vrouwelijk, onbepaald lidwoord mannelijk enz. Bij de toetsing daarvan zit de vermannelijking ons in de weg. Zo scoort het mannelijke *dèn* bij 60+ met 81%, bij '97 met 94%. Het is na het bovenstaande duidelijk dat we hier niet zomaar een dialecttoename uit mogen afleiden. We zullen echter de mannelijke vormen bij de jongere groepen het volle pond geven: we kunnen er immers van uitgaan dat hoe sterker de vermannelijking is, des te steviger de dialectvorm in kwestie staat en des te groter de overlevingskans ervan is. Ter vergelijking zullen we ook naar de vermannelijkte vormen bij de vrouwelijke woorden kijken. In dit geval gaat het dan niet om oorspronkelijke dialectvormen maar om wat we kunnen aanduiden als *pseudodialectvormen* (of zo men wil: nieuwe dialectvormen).

Er zijn verschillende vergelijkingen mogelijk, een vergelijking in schijnbare tijd waarin we bij '87 oud en jong vergelijken, en twee vergelijkingen in werkelijke tijd, één waarbij we '87 in zijn geheel vergelijken met het oude dialect (dat op 100% gesteld wordt²⁸), en één waarbij we 20+ van '87 vergelijken met 20+ bij '97.

Bij de vergelijking in schijnbare tijd verstaan we onder oud bij '87: 60+ plus 50+ plus de helft van 40+, en onder jong: 20+ plus 30+ plus de helft van 40+. Hiermee komt de gemiddelde leeftijd van de ouderen op ongeveer 60 (midden tussen 45 en 75 jaar), die van de jongeren op ongeveer 33 jaar (midden tussen 20 en 45 jaar). Dat wil zeggen dat we ongeveer een tijdsverloop van 27 jaar omspannen, van 40 tot 13 jaar vóór de tijd van de interviews (rond 1987): 1947-1974.²⁹

26 De percentages *n*-vormen (genomen over bep. en onbep. lidw., bijv. nw. en de aanw. vnw. zowel masculinum als femininum) zijn 50,3% voor 60+, 47% voor 50+, 50,4 voor 40%, 53,7 voor 30% en 52,8% voor 20%. Bij '97 komt het percentage op 68%.

27 Opvallend zijn de betrekkelijk hoge scores voor de oude dialectvorm bij 40+ voor het aanwijzend voornaamwoord mannelijk *dèn* en het onbepaald lidwoord vrouwelijk *ne*. Ook bij de andere categorieën van het mannelijk vinden we bij 40+ een toename van de mannelijke vormen zonder dat dat echter tot significante verschillen leidt. Bij de vrouwelijke categorieën vinden we bij deze leeftijdsgroep een stijging van de vermannelijkte vormen (behalve bij de objectsvorm); bij het bijvoeglijk naamwoord en het aanwijzend voornaamwoord 'veraf' treden zelfs significante verschillen op. Het lijkt erop dat zich bij 40+ al een begin van vermannelijking manifesteert zonder dat 30+ daarin altijd meegaat. Omdat we hier met de leeftijdsgroep te maken hebben die de gevestigde posities in de maatschappij inneemt en daardoor een sterke neiging tot standaardtaalvormen heeft (age-grading), zou de verklaring in *linguistic insecurity* (hier: dialectische onzekerheid) gezocht kunnen worden. De hoge score van *ne* past echter niet in dit beeld.

28 Dit is niet geheel onprobleematisch omdat het de vraag is in hoeverre we van het oude dialect mogen aannemen dat het homogeen was. Ook vroeger kwam er, zoals binnen elke taalvariëteit, in het dialect variatie voor. Vgl. hiervoor de in Van Bree 1986 behandelde twentse meervoudsvorming bij het zelfstandig naamwoord. We mogen echter wel aannemen dat die variatie geringer was dan in het huidige dialect onder invloed van de standaardtaal het geval is.

29 Deze berekening is gebaseerd op de bekende hypothese van Labov dat taalgebruikers op hun twintigste jaar hun taal wel verworven hebben en dat daarna, drastische wijzigingen in de levensomstandigheden daargelaten, geen essentiële veranderingen meer optreden. Iemand van 60 jaar vertegenwoordigt volgens deze hypothese de taal van 60-20=40 jaar geleden, iemand van 33 jaar die van 33-20=13 jaar geleden.

Met de eerste vergelijking in werkelijke tijd omspannen we een tijdsperiode van zeker 50 jaar gezien het feit dat de grammatica van Bezoen in 1938 verschenen is. De tweede vergelijking in werkelijke tijd heeft betrekking op een recente periode van 10 jaar, van 1987 tot 1997. Zie nu tabel 4.

TABEL 4: MATE VAN DIALECTVERLIES OF -BEHOUD				
	J:O	'87	'97:20+	R
onbep. lidw. vrl. <i>ne</i>	0,85 (5)	53,4% (5)	1,1 (6)	6
onbep. lidw. mnl. <i>ne(n)</i>	0,9 (3)	62,9% (4)	1,4 (5)	4
bep. lidw. mnl. ' <i>n</i>	0,75 (6)	48,2% (6)	2,6 (1)	5
bijv. nw. mnl. <i>-en</i>	0,9 (3)	72,6% (2)	1,9 (3)	2,5
aanw. vnw. D mnl. <i>dizz'n</i>	0,9 (3)	64,1% (3)	2,1 (2)	2,5
aanw. vnw. V mnl. <i>dèn</i>	0,95 (1)	80,2% (1)	1,8 (4)	1
vnw. aand. vrl. S <i>zee</i> enz.	[2]	2,1%	[0]	
vnw. aand. vrl. O <i>ze</i> enz.	[0]	1,3%	[0]	

Toelichting: J:O = jong '87 gedeeld door oud '87; '87 = percentage vormen bij de hele groep '87; '97:20+ = de groep '97 (20+) gedeeld door 20+ bij de groep '87; R = rangorde op basis van de drie deelrangordes; voor de overige legenda zie de andere tabellen.

Als we de getallen in tabel 4 overzien, is er één ding dat wel zeer duidelijk naar voren springt, nl. dat de voornaamwoordelijke aanduiding (vrouwelijk) het er zeer slecht afbrengt. Let hiervoor op de percentages in de kolom '87. De waarden in de beide andere kolommen staan tussen vierkante haken: er kan geen waarde aan gehecht worden omdat de getallen waarop ze gebaseerd zijn, te laag zijn. Het lineaire verband blijkt dus inderdaad een belangrijke factor te zijn. Daarnaast profiteert de voornaamwoordelijke aanduiding niet van de beklemtoning en de structurele steun (wél van de frequentie).

Op de zesde plaats in de gemiddelde rangorde staat het onbepaald lidwoord vrouwelijk *ne*. Ook dit is volgens verwachting. Het lineaire verband werkt hier wel mee maar structurele steun ontbreekt. Ook dat blijkt dus een belangrijke factor te zijn. Verder werken ook de beklemtoning en de (tamelijk lage) frequentie niet mee.

Volgens verwachting doen de beide lidwoorden mannelijk, doordat ze wél profiteren van de structurele steun en in ieder geval niet minder frequent zijn dan het onbepaald lidwoord vrouwelijk, het beter dan laatstgenoemde categorie. De hypothesen kloppen echter niet als we de beide lidwoorden onderling vergelijken. Ze profiteren beide van het lineaire verband en de structurele steun, niet echter van de klemtoon, maar het bepaald lidwoord is frequenter. Het onbepaald lidwoord doet het echter beter dan het bepaald lidwoord. De frequentie als factor komt hier dus niet duidelijk naar voren. Mogelijk speelt hier een rol dat het bepaald lidwoord in vorm erg op het standaardtalige onbepaald lidwoord lijkt (*'n boer - een boer*). We kunnen ons goed voorstellen dat een semi-dialectspreker zo'n vorm niet goed durft te gebruiken en daarom zijn toevlucht neemt tot de vorm *de* die zoals we gezien hebben, bij mannelijke persoonsnamen niet ongewoon is. Bij het

bepaald lidwoord is de hoge, nl. eerste plaats bij '97:20+ opmerkelijk. De verklaring hiervoor is de grote sprong van de betrekkelijk lage score van 20+ naar de score van '97.

Het bijvoeglijk naamwoord (*groot'n*) scoort ex aequo met het aanwijzend voornaamwoord 'dichtbij' wat in overeenstemming is met de hypothesen. Beide categorieën profiteren van het lineaire verband en de structurele steun maar terwijl het aanwijzend voornaamwoord 'dichtbij' van de klemtoon profiteert, profiteert het bijvoeglijk naamwoord van de frequentie.

De beide vormen die behalve het lineaire verband en de structurele steun ook de klemtoon meehebben, komen hoog uit: het aanwijzend voornaamwoord 'dichtbij' *dizz'n* zoals we al gezien hebben, op een met het bijvoeglijk naamwoord gedeelde tweede c.q. derde plaats, het aanwijzend voornaamwoord 'veraf' *dèn* op de eerste plaats. Het is van belang hierbij op te merken dat in het interview van een duidelijke contrastering sprake was: "wij gaan altijd naar déze kerk, onze burenen naar díe kerk". Dat, althans voor *dèn*, de hoge score niet alleen daaraan kan worden toegeschreven, blijkt uit het feit dat juist *dèn* als mannelijke vorm vaak buiten het drie-generagebied bewaard is gebleven (Entjes 1970:251). Opmerkelijk bij deze vorm is overigens de betrekkelijk lage, nl. de vierde plaats bij '97:20+. De verklaring is dat *dèn* bij 20+ al een zeer hoge score heeft en het voor '97 moeilijk was nog veel hoger uit te komen. Dat het aanwijzend voornaamwoord 'dichtbij' lager uitkomt dan het aanwijzend voornaamwoord 'veraf' kan aan de frequentiefactor toegeschreven worden: de frequentie van 'dichtbij' is laag, die van 'veraf' matig.

Om een preciezer inzicht te krijgen in de waarde van de in tabel 4 gegeven rangordes zijn ook in verband met de uitkomsten van tabel 4 nog chi-kwadraten berekend. Voor J:O is de uitkomst dat er alleen een significant verschil is tussen het bepaald lidwoord mannelijk enerzijds en de andere categorieën behalve het bijvoeglijk naamwoord mannelijk anderzijds (met laatstgenoemde categorie is het verschil net niet significant). De zesde (onderste) plaats in de rangorde van het bepaald lidwoord mannelijk komt hier duidelijk naar voren.³⁰

Bij '87 blijken alle verschillen significant te zijn behalve het verschil van het onbepaald lidwoord mannelijk (4) zowel met het aanwijzend voornaamwoord mannelijk 'dichtbij' (3) als met het onbepaald lidwoord vrouwelijk (5). (Het verschil tussen het aanwijzend voornaamwoord mannelijk 'dichtbij' (3) en het onbepaald lidwoord vrouwelijk (5) is bijna significant.) De plaatsen 3, 4 en 5 van de rangorde blijken dus in feite dicht bij elkaar te zitten.³¹

Bij '97:'87 tekent zich globaal een tegenstelling af tussen (6) en (5): onbepaald lidwoord vrouwelijk en mannelijk enerzijds en de andere categorieën anderzijds. Ook bij de beide andere benaderingen blijkt een significant verschil tussen de beide onbepaalde lidwoorden afwezig te zijn.³²

30 Voor J:O zijn de dialectische reacties van de jongeren bij de verschillende categorieën met elkaar vergeleken waarbij ze afgezet zijn tegen die van de ouderen; de score van de ouderen is daarbij telkens als N genomen.

31 Voor '87 zijn de dialectische reacties van alle informanten bij de verschillende categorieën met elkaar vergeleken; het totaal aantal reacties is daarbij telkens als N genomen.

32 Voor '97:'87 zijn de dialectische reacties van 20+ bij '87 voor de verschillende categorieën met elkaar vergeleken waarbij ze afgezet zijn tegen de (steeds hogere) scores van '97 (die als N genomen zijn). Als korthedshalve de categorieën met de rangordenummers worden aangeduid, kunnen de volgende significanties worden vermeld: (6) alleen niet met (5); (5) dus niet met (6) en net niet met (4) maar wel met (1), (2) en (3); (4) alleen met (6) maar bijna met (5) en ook bijna met (1); (3) met (6) en (5); (2) met (6) en (5); en (1) evenzo met (6) en (5) en ook bijna met (4).

Het is interessant in dit verband ook nog naar de vermannelijkte vormen bij de vrouwelijke woorden te kijken. De verwachting zou kunnen zijn dat die vormen die de klemtoon en de frequentie meehebben, beter tegen de vermannelijking bestand zijn. Dat blijkt niet het geval te zijn. Als we '97 en alle leeftijdsgroepen van '87 samennemen, dan blijkt het onbepaald lidwoord op 3,7, het bepaald lidwoord op 10,6, het bijvoeglijk naamwoord op 27,5, het aanwijzend voornaamwoord 'dichtbij' op 31,2 en het aanwijzend voornaamwoord 'veraf' op 50,3% vermannelijkte vormen te komen. Ook als we alleen naar '97 kijken, krijgen we dit beeld, met respectievelijk 2, 21, 49, 56,5 en 93%. Naarmate klemtoon en frequentie van invloed zijn, constateren we meer vermannelijking.

De invloed van de mannelijke *n*-vormen is dus sterker dan die van de vrouwelijke vormen. Opmerkenswaard is daarbij dat bij de vermannelijkte het frequentere bepaald lidwoord wél hoger scoort dan het onbepaald. In verband met het succes van *dèn* (50,3 en 93%) is een opmerking van Entjes (1970, 298) interessant, namelijk dat deze vorm van oudsher bij zelfstandig gebruik ook voor het vrouwelijk gebruikt wordt. *Dèn* komt overigens bij '97 ook opmerkelijk vaak bij het onzijdig voor: 55% (de overige vermannelijkingsscores bij de onzijdige woorden zijn zeer laag met uitzondering van de merkwaaardige uitschieter van 10,5% bij 60+ bij het bepaald lidwoord).

Ten slotte: uit het feit dat de voornaamwoordelijke aanduiding zeer instabiel is en het aanwijzend voornaamwoord zowel 'dichtbij' als 'veraf' dank zij de klemtoon juist zeer stabiel (beide op het niveau van de variëteit), valt af te leiden dat impositie niet of nauwelijks een rol gespeeld heeft. Daarbij zouden we immers het omgekeerde verwacht hebben (zie par. 3).

● 6 De validiteit van de bevindingen

In deze paragraaf gaan we na of c.q. in hoeverre we aan de hierboven gepresenteerde resultaten geldingskracht mogen toekennen. We moeten nagaan of wellicht interviewtechnische vertroebelingen in het spel kunnen zijn.³³ In het interview werden immers de verschijnselen waar het om ging, per woord in een aantal onmiddellijk op elkaar volgende zinnestelsels getest. We kunnen ons heel goed voorstellen dat de informant er telkens even in moest komen en bij de laatste zinnestelsels dialectischer reageerde dan bij de eerste.³⁴

De volgorde in het interview was: onbepaald lidwoord + bijvoeglijk naamwoord, bepaald lidwoord, persoonlijk voornaamwoord object, persoonlijk voornaamwoord subject, aanwijzend voornaamwoord 'dichtbij' + 'veraf'. De interviewtechnische hypothese kan zijn dat van onbepaald lidwoord + bijvoeglijk naamwoord via bepaald lidwoord naar aanwijzend voornaamwoord de dialectische score zal toenemen.

De aanwijzende voornaamwoorden passen goed in dit beeld. Maar verder klopt het niet. Immers, volgens de interviewtechnische hypothese moet het bepaald lidwoord het

³³ Over de moeilijkheden die sommige informanten met het interview hadden, is al iets in noot 18 opgemerkt.

³⁴ Een dergelijk effect kan ook per interview-onderdeel in het spel geweest zijn: bij de eerste woorden heeft de informant dan minder dialectisch gereageerd dan bij de laatste. Een eventueel effect van deze aard wordt echter gecompenseerd door het feit dat de woorden (masculien, feminien, neutrum) willekeurig door elkaar zijn aangeboden. Ook is het mogelijk dat de informant bij het derde onderdeel dialectischer heeft gereageerd dan bij het tweede en bij het tweede dialectischer dan bij het eerste. Maar ook dit effect (wanneer er sprake van is) kan door het "at random"-aanbod worden gecompenseerd.

beter doen dan het onbepaald lidwoord en het bijvoeglijk naamwoord. Dit is echter niet het geval: het bepaald lidwoord komt minder stabiel (op het niveau van de variëteit) te voorschijn. Verder zou er geen verschil mogen zijn tussen het onbepaald lidwoord en het bijvoeglijk naamwoord die immers samen in één zin zijn afgevraagd. Het bijvoeglijk naamwoord doet het echter beter dan het onbepaald lidwoord. Verder is in strijd met de hypothese dat bij het persoonlijk voornaamwoord subject en object praktisch geen vrouwelijke vormen meer worden gebruikt. Afgezien wellicht van de aanwijzende voornaamwoorden zijn er dus geen duidelijke aanwijzingen voor het bedoelde interviewtechnische effect.³⁵

Een ander probleem betreft de verhouding van de resultaten tot de taalwerkelijkheid. Er is immers geen spontaan taalgebruik onderzocht. De bezwaren van de interviewsituatie zijn bekend zodat ik die hier niet breed behoef uit te meten. Ik noem er slechts één: het was de informanten bekend dat het mij om het dialect te doen was en dat kan een te sterk, ook hyperdialectisch, reageren in de hand gewerkt hebben. De vraag is dus of de geconstateerde vermannelijking wel zo sterk in het spontane taalgebruik voorkomt als uit de interviewresultaten blijkt. Het is echter onwaarschijnlijk dat er in het geheel geen relatie zou bestaan tussen de interviewresultaten en het werkelijke taalgebruik. In ieder geval lijkt het niet ongerechtvaardigd van de uit de resultaten naar voren komende *verhoudingen*, tussen de leeftijdsgroepen en tussen de verschillende genera en categorieën, aan te nemen dat ze die in de werkelijkheid weerspiegelen. Onderzoek van een corpus spontaan taalgebruik zou dit echter moeten bevestigen. Maar het is ook niet nodig de problemen van zo'n onderzoek hier breed uit te meten.³⁶

● 7 Afsluitende opmerkingen

Als we de interviewresultaten als geldig beschouwen, dan mogen we concluderen dat het oude genussysteem van het Twents op drift is geraakt. De belangrijkste oorzaak daarvan is zeker de standaardtaal maar regionale diffusie vanuit aangrenzende gebieden (vergelijk de uitbreiding van *de* in het westelijke Rijssen) of interne ontwikkeling mogen we daarbij niet uitsluiten.

Bij de voornaamwoordelijke aanduiding heeft al bijna een volledige gelijkschakeling met de standaardtaal plaatsgevonden. Bij de adnominale vormen treft ons vooral datgene wat ik als vermannelijking heb aangeduid. Het gaat hier om een hyperdialectisch reageren. Bij de oorspronkelijk mannelijke vormen komt dat erop neer dat die weer frequenter worden gebruikt dan bij ouderen het geval was (hyperfrequentie), bij de oorspronke-

³⁵ We kunnen ons ook nog een ander interviewtechnisch effect voorstellen, nl. dat de met de standaardtaal overeenkomende objects- en subjectsvorm een niet-dialectiserend effect op de daarop volgende aanwijzende voornaamwoorden uitgeoefend hebben. Gezien de scores van deze vormen is dit niet waarschijnlijk.

³⁶ Een ander probleem is de representativiteit van de informanten: vertegenwoordigen ze echt de dialectsprekende populatie? Voor het hier beschreven onderzoek zijn de informanten via quotatrekking (populair gezegd: met behulp van de sneeuwbal methode) bij elkaar gezocht. Een zuiverder methode is accidentele trekking. Hierbij kiest men willekeurig personen b.v. op basis van het bevolkingsregister. Deze methode is echter zeer tijdrovend en heeft ook zijn bezwaren: niet altijd blijken de uitverkorenen als ze al benaderd willen worden, dialectspreker te zijn of zo ja mee te willen doen. Men moet dan weer opnieuw gaan "trekken". Enzovoort.

lijk vrouwelijke vormen is er sprake van uitbreiding van vormen tot een categorie (die van de vrouwelijke woorden) waar ze van oorsprong niet thuis zijn. De overdrijving van de flexie-*n* die Bezoen (1938, 61) bij buitenstaanders constateerde, blijkt dus nu ook op grote schaal bij de autochtonen voor te komen.

Het is mogelijk dat we hier een tijdelijk verschijnsel hebben: er is dan sprake van een omweg die uiteindelijk leidt tot gelijkschakeling met de standaardtaal. Het op een overdreven manier dialectisch reageren is niet een teken van vitaliteit, eerder een veeg teken dat wijst op een "uitstervende" taalvariëteit. Een soortgelijk reageren, in casu een streven "Nederlandser" te spreken dan Nederlands, is ook voor het Iowa-Dutch vastgesteld (zie Smits 1996). Maar er is ook een ander scenario denkbaar, nl. dat de ontwikkeling in de vermannelijking blijft steken. Er blijft dan een vorm van dialect (c.q. regiolect) over waarin het gebruik van de *n*-etjes optioneel is, zowel bij oorspronkelijk mannelijke als bij oorspronkelijk vrouwelijke woorden. Een nieuw werkelijke-tijdsonderzoek over een flink aantal jaren zal duidelijk moeten maken welk scenario van toepassing is.

Een conclusie kan verder zijn dat niet alle dialectvormen even snel verdwijnen: het lineaire verband, de klemtoon, structurele steun en, minder duidelijk, de frequentie lijken daarbij factoren te zijn. Ook in de variatie en de verandering binnen een variëteit die op haar retour is, valt systeem te ontdekken. De ontwikkeling van de Twentse flexie voorzover die uit dit onderzoek valt af te leiden, laat dit duidelijk zien.

● Bibliografie

- Bezoen, Herman Lambertus (1938).** *Klank- en vormleer van het dialect der gemeente Enschede*. Leiden: Brill.
- Boves, Tom & Marinel Gerritsen (1995).** *Inleiding in de sociolinguïstiek*. Utrecht: Het Spectrum.
- Bree, Cor van (1986).** De meervoudsvorming bij de twentse substantieven vroeger en nu. In: Cor Hoppenbrouwers e.a. (red.). *Proeven van Taalwetenschap*. Tabu 16, 315-328.
- Bree, Cor van (1990).** De stabiliteit van de syntaxis en andere taalsectoren. In: Georges de Schutter, Marinel Gerritsen & Cor van Bree (red.). *Taal en Tongval. Themanummer 3: Dialectsyntaxis*, 186-210.
- Bree, Cor van (1992).** The stability of language elements, in present-day eastern Standard-Dutch and eastern Dutch dialects. In: J.A. van Leuvensteijn & J.B. Berns (red.). *Dialect and Standard Language. Dialekt und Standardsprache in the English, Dutch, German and Norwegian Language Areas*, Amsterdam, Oxford, New York en Tokyo: North-Holland, 178-203.
- Bree, Cor van (1996).** *Historische Taalkunde*. Leuven & Amersfoort: Acco.
- Bree, Cor van (1997).** Changes in diminutive formation in the eastern Dutch dialect of Twente. In: Jadranka Gvozdanovič (red.). *Language Change and Functional Explanations*. Berlin etc.: Mouton De Gruyter, 143-178.
- Coetsem, Frans van (1968).** *Loan Phonology and the Two Transfer Types in Language Contact*, Dordrecht enz., Foris Publications.

- Coetsem, Frans van (1995).** Outlining a model of the transmission phenomenon in language contact. *Leuvense Bijdragen* 84, 63-85.
- Dijkhuis, G.J.H. (1981).** *Twents in woord en gebruik*. 2e dr. Borne: Coöp. Centrale Raiffeisen-Boerenleenbank.
- Entjes, Heinrich (1970).** *Die Mundart des Dorfes Vriezenveen in der niederländischen Provinz Overijssel*. Groningen: Sasland.
- Entjes, Heinrich (1973).** Nominale klassen in Oostnederlandse dialecten. In: Jo Daan e.a. (red.), *Album Willem Pée*. Tongeren: Drukkerij George Michiels, 157-164.
- Hoppenbrouwers, Cor (1983).** Het genus in een Brabants regiolect. *Tabu* 13, 1-25.
- Hoppenbrouwers, Cor (1990).** *Het regiolect. Van dialect tot Algemeen Nederlands*. Muiderberg: Dick Coutinho.
- Jong, Eveline D. de (red.) (1979).** *Spreektaal. Woordfrequenties in gesproken Nederlands*. Utrecht: Bohn, Scheltema en Holkema.
- Nijen Twilhaar, Jan (1985).** Morfonologische aspecten van het Hellendoornse adjectief. *Taal en Tongval* 37, 36-54.
- Nijen Twilhaar, Jan (1990).** *Generatieve fonologie en de studie van de Oostnederlandse dialecten*. Amsterdam: Meertens-Instituut. Dissertatie Utrecht.
- Nuijens, E. (1962).** *De tweetalige mens. Een taalsociologisch onderzoek naar het gebruik van dialect en cultuurtaal in Borne*. Assen: Van Gorcum & Comp.
- Oosterhof, Fronique, Annet Wierenga & Agave van Zantwijk (1982).** De beschrijving van regiolectische varianten. *Tabu* 12, 142-167.
- Schönfeld Wichers, K.D. (1959).** *Woordenboek van het Rijssens dialect*. S.l.: s.n.
- Schönfeld Wichers, K.D. (1979).** *Woordenboek Nederlands Twents*. Hengelo enz.: Broekhuis.
- Schönfeld Wichers, K.D. (1983).** *Woordenboek Twents Nederlands*. S.l.: Stichting voor Oud-Twentse Volkstaal. Ver. Oudheidkamer Twente.
- Smits, Caroline (1996).** *Disintegration of Inflection. The case of Iowa Dutch*. (= HIL dissertations, 22) Den Haag: Holland Academic Graphics. Diss. VU Amsterdam.
- Trudgill, Peter (1988).** Norwich revisited: Recent linguistic changes in an English urban dialect. *English World-Wide* 9, 33-49.
- Vink, Leendert de (in voorbereiding).** *Structuurverlies in het dialect van Katwijk aan Zee*. Dissertatie Leiden.
- Wanink, G.H. (1948).** *Twents-Achterhoeks Woordenboek*. Zutphen: Thieme.
- Wierenga, Annet (1984).** Regiolectische en dialectinterne ontwikkelingen in het Groningse genussysteem. *Tabu* 14, 127-154.

Appendix

OVERZICHT VAN DE SCORES						
(Maximaal mogelijk scores voor alle categorieën: voor 60+ 80, voor 50+ 64, voor 40+ 72, voor 30+ 64, voor 20+ 72, voor '97 112. Zie 5.1. N.B. Bij het onzijdig blijft het totaal van de scores vaak ver onder het maximum omdat vooral bij de ouderen bepaalde vormen niet zijn afgevraagd. Zie noot 18.)						
	60+	50+	'87 40+	30+	20+	'97 20+
MANNELIJK						
onbep. lidw. ne(n)	50	40	52	40	35	48
'n	30	24	16	23	37	63
bep. lidw. den/'n	30	29	36	26	20	52
de	40	30	23	35	46	41
't	0	0	1	0	0	0
bijv. nw. -en	68	44	53	46	44	84
-e	12	20	18	17	28	27
aanw. vnw. D dizz'n	58	39	47	42	40	85
dizze	22	25	25	22	32	26
aanw. vnw. V dèn	65	50	66	43	59	105
dee	15	14	3	21	13	5
pers. vnw. S hee	80	62	72	63	61	99
't	0	1	0	0	11	6
ze	0	1	0	1	0	0
pers. vnw. O 'm/ne	75	56	72	62	70	61
't	4	1	0	1	2	1
ze	0	1	0	0	0	0
VROUWELIJK						
onbep. lidw. ne	41	38	47	27	34	41
nen	2	0	3	2	5	3
'n	37	24	20	35	33	66
bep. lidw. de	75	60	60	54	65	78
'n	5	3	6	10	5	17
't	0	0	0	0	0	1
bijv. nw. -e	71	59	55	37	47	53
-en	8	5	17	27	23	57
-o	0	0	0	0	0	1
aanw. vnw. D dizze	65	50	55	43	45	48
dizzen	13	13	17	20	27	62
aanw. vnw. V dee	61	40	40	38	26	8
dèn	19	23	28	26	46	103
pers. nnw. hee	64	60	70	58	65	99
ze/zie	0	1	0	6	0	0
't	5	3	2	0	16	6

De ontwikkeling van het Twentse genussysteem

pers. vnw. 'm/ne	79	61	70	58	62	95
ze	0	0	0	3	0	0
't	1	3	2	1	1	8
der	0	0	0	1	0	0
ONZIJDIG						
onbep. lidw. 'n	38	52	59	62	67	106
ne	0	0	1	0	5	0
nen	0	0	0	1	0	0
bep. lidw. 't	34	51	60	62	71	97
'n	4	1	0	2	1	14
bijv. nw. -0	38	52	59	63	71	102
-e	0	0	0	1	1	0
-en	0	0	1	1	0	5
aanw. vnw. D dit	38	52	59	63	71	108
dizzen	0	0	1	1	0	2
dizze	0	0	0	0	1	0
aanw. vnw. V dat	38	52	59	63	71	51
den	0	0	0	1	0	57
pers. vnw. S 't	30	35	47	44	45	34
hee	8	17	13	20	27	69
pers. vnw. O 't	34	34	43	45	39	55
'm/ne	4	18	17	19	32	49

Botsende voegwoorden: een syntactisch OCP-effect?

PETER ACKEMA*

Abstract

Sequences of identical functional heads in syntax are often less acceptable. In this article I discuss an instance of this in Dutch, namely the degraded acceptability of a sequence of coordinating *of* ‘or’ and subordinating *whether*. A remarkable aspect of this construction is that this sequence can be avoided by replacing the interrogative complementizer *of* by the declarative one, *dat*, even though *dat* has the wrong feature specification in the relevant syntactic context. A parallel is drawn with a similar phenomenon in Romance clitic clusters.

Het Obligatory Contour Principle (OCP) is voorgesteld als een fonologische conditie die stelt dat adjacente segmenten met een identieke kenmerkspecificatie ongewenst zijn (zie bv. Leben 1973, McCarthy 1986). Ook in de syntaxis zijn er diverse gevallen aan te wijzen waaruit blijkt dat er iets mis is met een serie van twee of meer adjacente identieke functionele elementen.¹ Grimshaw (1997:170) formuleert de volgende algemene conditie als morfosyntactische tegenhanger van het OCP:

- (1) Sequenties van identieke functionele hoofden zijn onwelgevormd

Hoewel het, ook bij Grimshaw, nog niet volstrekt duidelijk is wat er precies wel en niet als ‘identiek’ geldt, moet dit begrip in de eerste plaats vormelijk opgevat worden: twee uiterlijk dezelfde hoofden zijn ongewenst (zie echter voetnoot 5 voor de mogelijkheid dat identiteit ruimer opgevat moet worden).

Grimshaw geeft een voorbeeld van een morfosyntactisch OCP-effect waarbij een merkwaardig fenomeen optreedt: een van de identieke functionele hoofden in kwestie wordt niet gedeleerd (zoals in de in voetnoot 1 genoemde gevallen gebeurt), maar vervangen door een ander functioneel hoofd van hetzelfde type. Het vervangende hoofd heeft een

* Met dank aan Hans den Besten en Eric Hoekstra. Adres van de auteur: Universiteit Utrecht, Uil-OTS, Trans 10, 3512 JK Utrecht. E-mail: Ackema@let.uu.nl

¹ Een paar voorbeelden uit vele: **er er* in het Nederlands (geen expletief en pronominaal *er* naast elkaar, zie bv. Bennis 1986), **nie nie* in het Afrikaans (geen identieke delen van een dubbele negatie naast elkaar, zie bv. Den Besten 1983), **da da* in het Aarschots (geen betrekkelijk *da* en voegwoord *da* naast elkaar, hoewel schendingen van het “doubly filled COMP” filter in het Aarschots in het algemeen wel mogelijk zijn, zie bv. Dekkers 1999:59); **de de* in het Frans (geen voorzetsel *de* en partitief *de* naast elkaar; Hans den Besten p.c.). Eric Hoekstra maakt me erop attent dat John Ross al in de jaren 70 een met (1) vergelijkbare “Stuttering Prohibition” heeft voorgesteld.

andere vorm, zodat aan (1) voldaan wordt, maar een kenmerkspecificatie die in feite niet past in de betreffende context. Met andere woorden, een schending van de morfosyntactische OCP in (1) wordt voorkomen door een ‘verkeerd’ functioneel hoofd te gebruiken.

Het voorbeeld in kwestie betreft cliticclusters in het Italiaans. Sommige clitics hebben dezelfde vorm, zoals het clitic *si* voor onpersoonlijke subjecten (zie (2a)) en het reflexieve clitic *si* (zie (2b)). Als we deze twee in een zin combineren is het resultaat niet de verwachte *si si*-sequentie. In plaats daarvan wordt een van de clitics vervangen door *ci* ([tʃi], niet gelijk aan [si]), dat in feite het clitic voor de eerste persoon meervoud is (zie (2c); de voorbeelden zijn ontleend aan Monachesi 1995).

- (2) a Si mangia spesso le fragole.
si eet vaak de aardbeien
‘Men eet vaak aardbeien.’
b Martina si lava.
Martina si wast
‘Martina wast zichzelf’
c Ci/*si si veste pesanti.
ci si kleedt zwaar
‘Men kleedt zich zwaar.’

Ik zal hier verder niet op Grimshaw’s analyse van deze data ingaan,² maar het cruciale punt ervan is dit: er is maar één clitic *ci*, niet twee homofone clitics waarvan er een (onpersoonlijk *ci*) toevalligerwijze alleen opduikt in de aanwezigheid van een ander clitic *si*. In contexten waarin het eigenlijke onpersoonlijk subject-clitic *si* niet gebruikt kan worden vanwege (1) wordt dit vervangen door *ci*, ondanks het feit dat *ci* niet de juiste kenmerkspecificatie hiervoor heeft. Kennelijk is het in de betreffende variant van het Italiaans belangrijker om sequenties van identieke clitics te vermijden dan om het clitic met de juiste kenmerkspecificatie voor het onpersoonlijk subject te gebruiken.

Een sequentie van twee identieke functionele hoofden wordt dus soms vermeden door er een te vervangen door een functioneel hoofd uit dezelfde klasse dat een andere vorm heeft, ondanks dat de vervanger een kenmerkspecificatie heeft die niet overeenstemt met de door de syntactische context vereiste specificatie. Hieronder zal ik betogen dat dit fenomeen ook in het Nederlands optreedt, en wel in zinnen waarin een identiek nevenschikkend voegwoord en onderschikkend vragend voegwoord naast elkaar komen te staan. In dat geval wordt het vragend voegwoord vervangen door een mededelend voegwoord, hoewel het matrixwerkwoord een vragend complement selecteert (wat blijkt uit het feit dat in het eerste conjunct van de nevenschikking wel een vragend voegwoord verschijnt).

De relevante feiten hebben betrekking op het al eerder gesignaleerde fenomeen dat in het Nederlands, ook in die dialecten die onderschikkende vraagzinnen alleen met *of* en niet met *of dat* kunnen inleiden (vgl. Hoekstra 1993), er soms een sequentie *of dat* optreedt

² Merk wel op dat (1) een zogenaamde ‘zachte’ conditie moet zijn, aangezien er dialectvariatie is in het wel of niet toestaan van bijvoorbeeld een *si si*-sequentie. Waarom het *ci* is dat *si* vervangt en niet een van de andere pronominale clitics is hier verder ook niet van belang. Zie naast Grimshaw’s paper ook Bonet (1991) en Monachesi (1995) voor discussie.

(Paardekooper 1977, De Rooij 1978, Den Besten 1983, Hoekstra 1992). Beschouw bijvoorbeeld het volgende paar zinnen (uit De Rooij 1978:147)

- (3) a Ik vraag hem of hij zich verslapen heeft of dat hij ziek is
b Ik vraag hem of hij zich verslapen heeft of of hij ziek is

Volgens De Rooij is (3a) alleen goed als het gedeelte na het eerste *of één* zinsdeel is (ik vraag hem: “heb je je verslapen of ben je ziek?”); (3b) is dan merkwaardig. Daarentegen zou (3b) goed zijn, en (3a) onmogelijk, als we met twee afhankelijke vragen, samengehouden tot één zin, te maken hebben (ofwel ik vraag hem of hij zich verslapen heeft ofwel ik vraag hem of hij ziek is). De aanname dat we in gevallen met een *of dat* sequentie te maken hebben met één ingebedde vraagzin, bestaande uit een nevenschikking, en niet met twee nevenschikte en samengetrokken hoofdzinnen, ieder met hun eigen ingebedde vraagzin, spreekt ook uit de analyse van Hoekstra (1992) van zinnen als (3a). Hoekstra gaat ervan uit dat *dat* wordt gedeeld als het adjacent is aan onderschikkend *of* (maar niet als het adjacent is aan nevenschikkend *of*):

- (4) Ik weet niet [of [- hij nog komt] of [dat hij de hele dag wegblijft]]

Wat ook de juiste analyse van dit type zin mag zijn, cruciaal is dat de *of dat*-sequentie mijns inziens toch ook kan optreden in het geval dat de tweede zin een afhankelijke vraagzin op zich is, en dus door *of* ingeleid zou moeten worden. Stel de volgende situatie voor: ik zit in de trein een boeiend boek te lezen en let dus niet erg op m’n omgeving. Plotseling bemerk ik dat een medereiziger met een vragende blik naar de stoel naast mij wijst en het dringt tot me door dat ze me zojuist iets heeft gevraagd, iets wat waarschijnlijk over de beschikbaarheid van de betreffende zitplaats gaat. Doordat m’n gedachten elders waren heb ik echter niet meegekregen of ze vroeg “is die plaats nog vrij?” of “is die plaats bezet?” en weet dus niet of ik met ja of nee moet antwoorden. Ik vraag haar daarom:

- (5) (Sorry, maar) Vroeg je nou of die plaats bezet is of dat hij vrij is?

Er lijkt me niets mis met deze zin in deze context. Niettemin hebben we hier te maken met twee aparte ingebedde vraagzinnen, want wat ik wilde weten was welke van de twee opties ze bevraagd had.³ Kortom, de zin moet geanalyseerd worden als (6) (waarbij het gedeelte tussen haakjes is samengetrokken):

³ Ik heb de zin inderdaad in genoemde situatie gehoord, en ook bij nadere reflectie vind ik hem volkomen acceptabel. In principe is het denkbaar dat we toch met één ingebedde vraagzin te maken hebben: vroeg je nou [of [die plaats bezet is of dat hij vrij is]] waarop de reiziger met “ja” of “nee, ik vroeg of dit de trein naar B is” had kunnen antwoorden. De reiziger antwoordde echter met “of hij nog vrij is”, wat betekent dat zij de zin in elk geval als in (6) begrepen had. (Merk ook op dat in dit antwoord *of* weer gebruikt moet worden; *??dat hij nog vrij is* lijkt me erg eigenaardig als antwoord op (5) – ook dit is een indicatie dat we met een effect van (1) te doen hebben). De intonatie van (5) was bovendien dusdanig dat *bezet* en *vrij* beide contrastieve focus hadden, wat erop wijst dat de spreker inderdaad wilde weten over welke van deze twee opties de reiziger iets had gevraagd (vgl. ook voetnoot 2 in De Rooij’s artikel). Overigens merkt De Rooij zelf al op dat het volgende voorbeeld van Paardekooper (1977), met de reeksvormer *of ... of*, problematisch is voor zijn voorstel: *hij vraagt altijd of of ik een borrel wil of dat ik blijf eten*. De Rooij suggereert dat in het geval van het tweede conjunct het matrixwerkwoord *vragen* hier als ‘verzoeken’ kan

(6) vroeg je nou [of [die plaats bezet is]] of (vroeg je nou) [dat [hij vrij is]]

Dat betekent dat we hier in het rechterconjunct daadwerkelijk te maken hebben met een ingebedde vraagzin die in plaats van door onderschikkend *of* door onderschikkend *dat* wordt ingeleid; zie ook Den Besten (1983:90).^{4,5} Naar mijn idee levert het handhaven van *of* hier een zin op die wellicht niet onmogelijk, maar toch duidelijk slechter is dan (5).

(7) ?*Vroeg je nou of die plaats bezet is of of hij vrij is?

Deze situatie laat zich nu verklaren door dezelfde aannames te maken als in Grimshaw's voorstel voor het fenomeen van clitic-substitutie in Italiaanse cliticclusters (zie boven), in het bijzonder door aan te nemen dat de morfosyntactische variant van het OCP in (1) hiervoor verantwoordelijk is. In het Nederlands is het nevenschikkend voegwoord *of* toevalligerwijs identiek aan het onderschikkend voegwoord *of*. Als door conjunctiereductie een ingebedde vraagzin adjacent aan nevenschikkend *of* komt te staan, mogen we daarom een *of of*-sequentie verwachten, zoals in (7). Het resultaat is echter slecht (volgens mij). In plaats daarvan wordt het vragend voegwoord in het tweede conjunct vervangen door het mededelend voegwoord *dat*, zoals in (5). Gegeven dat het matrixwerkwoord *vragen* is, heeft dit voegwoord duidelijk de verkeerde kenmerken voor deze syntactische context. (Merk op dat we, net als bij de cliticclusters, niet hoeven aannemen dat er twee homofone voegwoorden *dat* zijn, een mededelend *dat* en een vragend *dat* dat alleen maar na nevenschikkend *of* kan verschijnen). We kunnen dus constateren dat ook in de syntaxis (1) soms afdwingt dat het 'verkeerde' functionele hoofd verschijnt.

Dat het werkelijk (1) is dat hier de hand in heeft wordt nog duidelijker als we (5) vergelijken met (8). Het enige verschil met (5) is dat in (8) het onderwerp en werkwoord van de hoofdzin in het tweede conjunct worden herhaald, in plaats van gedeleerd te worden

worden opgevat en dat in dat geval *vragen* wel degelijk *dat* zou kunnen selecteren: ?*hij vraagt me altijd dat ik blijf eten*. Afgezien van het feit dat ik deze zin slechter vind dan het "kleine vraagtekentje" dat De Rooij ervoor zou willen zetten doet vermoeden (p.148), is deze oplossing in het geval van (5) onmogelijk: **ze vroeg dat die plaats vrij is* lijkt me zonder meer onmogelijk (vgl. ook (8)).

4 Den Besten geeft het volgende voorbeeld: *ik weet niet of ie zijn stuk al af heeft of *of/dat ie lui is geweest*. Het lijkt evident dat hier de interpretatie waarbij ik één ding niet weet (namelijk welke van de twee toestanden het geval is) meer voor de hand ligt dan die waarin ik of het een of het ander niet weet, zodat dit geval nog wel binnen het door De Rooij en Hoekstra verwachte patroon valt.

5 Hoekstra (1992:442) geeft als algemeen bezwaar tegen een substitutieregels dat er al een substitutieregels bestaat die in sommige dialecten *of* door *dat* vervangt na vraagwoorden (*wie of er komt* wordt *wie dat er komt*). Als de gevallen in de tekst door dezelfde substitutieregels afgeleid worden zou dit leiden tot een onnatuurlijke conjunctie van regelomgevingen. Dit bezwaar gaat mogelijk op voor een regelgebaseerde syntaxis, zoals die ten tijde van het artikel van Den Besten nog gebruikelijk was, maar lijkt me niet te gelden voor de variant in de tekst. Er is geen substitutieregels die *of* door *dat* vervangt in een aantal in de regel te omschrijven contexten. In plaats daarvan is het mogelijk om een functioneel hoofd met een niet geheel met de syntactische context overeenstemmende kenmerkspecificatie te gebruiken als andere op die context van toepassing zijnde condities dat afdwingen. Het lijkt me niet zo'n punt als er meer dan één conditie bestaat die dat kan afdwingen (zodat we het fenomeen in verschillende contexten tegenkomen). Overigens is dat hier wellicht niet eens nodig, namelijk als het mogelijk is om (1) dusdanig algemeen te formuleren dat het 'identieke' van de twee hoofden niet alleen hun vorm, maar ook kenmerken als [+Q] ("vragend") kan betreffen. Aangezien zowel vraagwoorden als onderschikkend *of* dit kenmerk hebben zou (1) in dat geval ook voor de *wh of wh* dat substitutie verantwoordelijk zijn.

onder conjunctiereductie. Het gevolg is dat het onderschikkend voegwoord in het tweede conjunct niet langer adjacent is aan het nevenschikkend voegwoord. In dit geval verschijnt het verwachte vragend voegwoord (8a) en is vervanging door het mededelend voegwoord onmogelijk (8b).

- (8) a Vroeg je nou of die plaats bezet is of vroeg je of hij vrij is?
 b * Vroeg je nou of die plaats bezet is of vroeg je dat hij vrij is?

Verdere bevestiging voor de cruciale rol van (1) komt van de observatie dat in een taal waarin de betreffende voegwoorden niet identiek zijn, zoals het Engels, het in (5) geïllustreerde verschijnsel niet optreedt:

- (9) a Did you ask whether that seat is occupied or whether it is free?
 b * Did you ask whether that seat is occupied or that it is free?

We mogen concluderen dat het contrast tussen (5) en (7) inderdaad veroorzaakt wordt door de morfosyntactische versie van het OCP in (1) en dat ook in de syntaxis problemen met (1) soms verholpen worden door vervanging van één van de identieke functionele hoofden door een ander hoofd uit dezelfde klasse, met de ‘verkeerde’ kenmerken voor de betreffende syntactische context.

Laat ik tot slot ook direct twee mogelijke problemen noemen voor deze aanname. Het meest serieuze probleem lijkt te zijn dat in de gevallen die in de fonologie en morfologie met behulp van het OCP geanalyseerd worden, de betreffende sequentie van identieke elementen simpelweg onmogelijk is. Dat is met (7) kennelijk niet het geval: hoewel ik dit type zin zoals gezegd niet zo best vind, in tegenstelling tot De Rooij (1978), is hij ook volgens mij niet volstrekt onmogelijk.

Een ander mogelijk probleem is dat een substitutie van een functioneel hoofd in de syntaxis zoals hierboven aangenomen zeldzaam lijkt (ik heb niet direct een ander geval kunnen bedenken). In andere gevallen waarin (1) geschonden dreigt te worden, wordt meestal één van de twee hoofden gedeleerd. Mogelijk is er in de meeste gevallen simpelweg geen ander hoofd in dezelfde klasse beschikbaar: zo is er bijvoorbeeld geen tweede expletief naast *er* in het Nederlands (de status van *het* als expletief is vermoedelijk slechts schijn, zie Bennis 1986), of een tweede zinsnegator naast *níe* in het Afrikaans (vgl. voetnoot 1).

● Bibliografie

- Bennis, H. (1986).** *Gaps and dummies*. Dordrecht: Foris.
- Besten, H. den (1983).** On the interaction of root transformations and lexical deletive rules. In: W. Abraham (ed.), *On the formal syntax of the Westgermania*. Amsterdam: John Benjamins, 47-131.
- Bonet, E. (1991).** *Morphology after syntax: pronominal clitics in Romance*. Dissertatie, MIT.
- Dekkers, J. (1999).** *Derivations and evaluations*. Dissertatie, Universiteit van Amsterdam.
- Grimshaw, J. (1997).** The best clitic: constraint conflict in morphosyntax. In: L. Haegeman (ed.), *Elements of grammar*. Dordrecht: Kluwer, 169-196.
- Hoekstra, E. (1992).** *Of en dat nader bekeken*. *De Nieuwe Taalgids* 85, 441-445.

- Hoekstra, E. (1993).** On the parametrisation of functional projections in CP. In: A. Schaffer (ed.), *Proceedings of NELS 23*. Amherst: GLSA, 191-204.
- Leben, W. (1973).** *Suprasegmental phonology*. Dissertatie, MIT.
- McCarthy, J. (1986).** OCP effects: gemination and antigemination. *Linguistic Inquiry* 17, 207-263.
- Monachesi, P. (1995).** *A grammar of Italian clitics*. Dissertatie, Katholieke Universiteit Brabant.
- Paardekooper, P.C. (1977).** *Of het nou regent of dat het mooi weer is als bw bep*. *De Nieuwe Taalgids* 70, 162-170.
- Roos, J. de (1978).** Het ene of is het andere niet. *De Nieuwe Taalgids* 71, 146-148.

De complexiteit van connectiefverwerving

JACQUELINE EVERS-VERMEUL*

Abstract

The main question in this paper is whether increasing complexity can explain the sequence in which two-to-six-year-old Dutch children acquire connectives. Because children have to learn both the conceptual relations that can hold between sentences and the linguistic markers of these relations, complexity is operationalized here in terms of conceptual and grammatical complexity. An analysis of longitudinal data from five children in the Childes database shows that Dutch children first acquire the additive *en* (and), then the temporal connective *toen* (then), later the adversative *maar* (but), and finally the causal markers *want* (because/so), *omdat* (because/so) and *daarom* (therefore). The conclusion of this paper is that the operationalizations of complexity indeed give an explanation for the acquisition order. Furthermore, children might make use of a bootstrapping technique to learn the segment-connecting use of words that can also be used sentence-internally. This bootstrapping technique can account for the fact that the Dutch adversative *maar* is acquired relatively early compared to the English *but*.

I Inleiding

In (1) en (2) staan de uitingen van twee kleuters.¹ In beide uitingen wordt een connectief gebruikt. Enig idee welk kind het oudst is?

- (1) Thomas: Kim is een meisje. *En* jij bent een jongetje he?
(2) Laura: 'k Wou bij oma een molen maken, *maar* dat kon ik niet.

Als u de juiste intuïtie heeft, dan is uw antwoord: Laura.² Laura legt een contrastieve relatie, terwijl Thomas een additieve relatie markeert. Oordelen als deze zijn vaak gebaseerd op intuï-

* Adres: Utrechts instituut voor Linguïstiek OTS, Trans 10, 3512 JK Utrecht (e-mail: Jacqueline.Evers-Vermeul@let.uu.nl). Met dank aan een anonieme reviewer voor zijn opmerkingen en aan Ted Sanders en Fred Weerman voor alle discussies en commentaar op eerdere versies van deze tekst.

1 Alle uitingen in dit artikel zijn zo letterlijk mogelijk uit de verschillende corpora overgenomen. Alleen eventuele haperingen en fonetische symbolen heb ik (met name bij stotteraar Hein) achterwege gelaten. De aanduiding xxx (zie bijvoorbeeld de uiting in (18)) geeft aan dat niet te verstaan was wat het kind gezegd heeft.

2 Laura is 4 jaar en 9 maanden als de deze zin produceert, terwijl Thomas bij het uiten van (1) 2 jaar en 8 maanden oud is. Voor *jongetje* in zin (1) en voor *molen* in zin (2) heb ik het lidwoord *een* toegevoegd, omdat ik de lezer het verschil in complexiteit tussen (1) en (2) wil laten bepalen op basis van het connectiefgebruik en niet op grond van eventuele grammaticale fouten.

ties over complexiteit. En inderdaad wordt de notie complexiteit in taalverwervingsonderzoek (vaak impliciet) gebruikt om een verklaring te geven voor sequenties die voorkomen in de taalontwikkeling van kinderen. Zo claimen Clahsen, Eisenbeiss & Vainikka (1994) dat de verwerving van casusmorfologie hand in hand gaat met de ontwikkeling van een complexe syntactische structuur. Daarnaast geeft Pinker (1984) aan dat kinderen paradigmata construeren bij het verwerven van flexiesystemen. Het verwerven van nieuwe morfologische kenmerken (zoals markeringen van meervoud geslacht) heeft volgens hem tot gevolg dat kinderen complexere paradigmata construeren waarin deze kenmerken een plaats krijgen.

Een domein van onderzoek waar toenemende complexiteit eveneens een verklaring kan bieden voor gevonden verwervingssequenties is de acquisitie van connectieven. Connectieven zijn de talige eenheden die een spreker of schrijver kan gebruiken om de coherentierelaties tussen (deel)zinnen expliciet te maken (Sanders, Spooren & Noordman 1992, 1993). Zo kan de impliciete relatie in (3a) linguïstisch gemarkeerd worden door de connectieven *daarom* en *omdat*, zoals (3b) en (3c) laten zien.

- (3) a Het is vandaag prachtig weer. We gaan naar het strand.
 b Het is vandaag prachtig weer. *Daarom* gaan we naar het strand.
 c *Omdat* het vandaag prachtig weer is, gaan we naar het strand.

Hoewel er op het terrein van de connectiefverwerving redelijk concrete operationalisaties van het begrip complexiteit mogelijk zijn, is er tot nu toe weinig onderzoek gedaan naar dit onderdeel van de taalontwikkeling. De studies die voorhanden zijn, richten zich op Engelse kinderen (zie Bloom e.a. 1980 en Kyratzis, Guo & Ervin-Tripp 1990) of op Nederlandse kinderen van zes jaar en ouder (zie het werk van Spooren, Sanders & Visser 1994 en Spooren, Tates & Sanders 1996). In dit artikel bekijk ik in hoeverre toenemende complexiteit een verklaring kan bieden voor de volgorde waarin jonge Nederlandse kinderen (tot zes jaar) connectieven verwerven.

Om connectieven te kunnen gebruiken, moeten kinderen zowel de concepten als de conceptuele relaties leren die tussen zinnen kunnen bestaan. Ze moeten bijvoorbeeld het concept *tijd* beheersen om temporele relaties uit te kunnen drukken. Dit deel van de verwerving gaat hand in hand met de cognitieve ontwikkeling van het kind. Daarnaast moeten kinderen de linguïstische markeerders van de conceptuele relaties verwerven. Hierbij moeten ze woord voor woord leren wat de betekenis van een individueel connectief is en voor welke relaties ze dit connectief kunnen gebruiken.

Dat kinderen zowel de conceptuele relaties als de markeerders van deze relaties moeten leren, wijst erop dat in de connectiefverwerving twee vormen van complexiteit een rol spelen. Deze twee vormen zijn vergelijkbaar met het onderscheid dat Slobin (1973) maakt tussen de cognitieve complexiteit van een verschijnsel dat verworven moet worden en de formele complexiteit van het linguïstisch mechanisme dat nodig is om dit verschijnsel in een bepaalde taal uit te drukken. De eerste vorm, de conceptuele complexiteit, is afhankelijk van de complexiteit van de relatie die het connectief markeert. De tweede vorm, de grammaticale complexiteit, hangt samen met de syntactische status van het connectief zelf. In dit artikel wordt gekeken in hoeverre deze verschillende vormen van complexiteit een verklaring bieden voor de volgorde waarin verschillende connectieven in het taalgebruik van kinderen verschijnen.

In paragraaf 2 en 3 worden de grammaticale en de conceptuele complexiteit geoperationaliseerd aan de hand van connectiefclassificaties die vanuit de zins- en de tekstlinguïstiek voorhanden zijn. Paragraaf 4 geeft vervolgens een overzicht van de manier waarop het onderzoek naar de connectiefverwerving door twee- tot zesjarigen is opgezet. In paragraaf 5 worden de resultaten van dit onderzoek besproken. In paragraaf 6 wordt besproken of de opgestelde hypothesen (zie paragraaf 3.3 voor een overzicht) een goede aanzet geven om de gevonden verwervingssequentie te verklaren. Beargumenteerd wordt dat de interactie tussen de verschillende factoren een rol speelt en dat kinderen daarnaast gebruik maken van een ‘bootstrapping-techniek’ (zie paragraaf 6.2) om woorden als connectief te leren gebruiken. Deze bootstrapping kan een verklaring bieden voor het feit dat het Nederlandse *maar* relatief vroeg verworven wordt in vergelijking met het Engelse *but*.

● 2 Grammaticale complexiteit

Voor de operationalisatie van het begrip *grammaticale complexiteit* maak ik gebruik van de syntactische eigenschappen van connectieven. In deze paragraaf bekijk ik hoe connectieven op basis van hun grammaticale eigenschappen geclassificeerd kunnen worden en vervolgens ga ik na hoe deze classificatie zich laat vertalen in complexiteitshypothesen die een verklaring kunnen bieden voor de volgorde waarin kinderen connectieven verwerven.

Connectieven kunnen afzonderlijke woorden zijn (zoals *want* en *omdat*) of vaststaande woordcombinaties (zoals *ondanks dat* en *daaruit volgt dat*) (zie Pander Maat 1994, Knott & Sanders 1998). Voor de operationalisatie van de grammaticale complexiteit beperk ik me tot het eerste type.³ Deze functiewoorden kunnen in twee soorten worden onderverdeeld (zie Van Wijk & Kempen 1980:54): voegwoordelijke (of zinsverbindende) bijwoorden en voegwoorden. Voorbeelden hiervan staan respectievelijk in (4) en (5).

(4) Hij had hard gelopen. *Daardoor* kwam hij hijgend op het station aan.

- (5) a Jan gaat niet naar de vergadering, *omdat* hij ziek is.
b Jan gaat niet naar de vergadering, *want* hij is ziek.

De ANS definieert voegwoorden als woorden die twee of meer taalelementen met elkaar verbinden en die zelf geen deel uitmaken van een van de verbonden elementen (Geerts e.a. 1997: 541). In tegenstelling tot de voegwoorden in (5), kan een voegwoordelijk bijwoord als *daardoor* in (4) wel als zinsdeel benoemd worden.

De voegwoorden zijn nog onder te verdelen op basis van de woordvolgorde binnen de zin die de connectieven inleiden. Zo verschillen de in (5) gebruikte connectieven in hun syntactische status: *omdat* is een onderschikkend voegwoord dat een bijzinsvolgorde vereist, terwijl *want* een nevenschikkend voegwoord dat met een hoofdzinsvolgorde gepaard gaat.

Connectieven kunnen dus zinsverbindende bijwoorden, nevenschikkende voegwoorden of onderschikkende voegwoorden zijn. De vraag is nu hoe de complexiteit van deze woordsoorten zich tot elkaar verhoudt. Zowel voor zinsverbindende bijwoorden als voor

³ Ik heb ervoor gekozen om bij de verwerving niet te kijken naar woordgroepen. Deze zijn veel minder frequent en ze worden pas later verworven.

voegwoorden geldt dat er twee deelzinnen nodig zijn om ze te gebruiken; het kenmerkende van connectieven is immers dat ze de relatie tussen twee (deel)zinnen linguïstisch markeren. Toch kan als eerste hypothese gesteld worden dat het gebruik van voegwoorden complexer is dan het gebruik van zinsverbindende bijwoorden. Een zin met een voegwoordelijk bijwoord vormt op zich al een afgerond, grammaticaal geheel. Voor een grammaticale zin met een (neven- of een onderschikkend) voegwoord is het echter noodzakelijk om minimaal twee deelzinnen te combineren, oftewel om een complexe zin te produceren.

Een andere hypothese over de grammaticale complexiteit van connectieven is dat het gebruik van onderschikkende voegwoorden complexer is dan het gebruik van nevenschikkende voegwoorden. Bij onderschikking worden namelijk niet alleen twee zinnen samengesmeed (zoals dat ook bij nevenschikking het geval is), maar daarnaast wordt een hiërarchische ordening tussen deze deelzinnen aangebracht.

Bovengenoemde grammaticale hypothesen impliceren voor de verwerving van connectieven het volgende. Ten eerste is te verwachten dat kinderen zinsverbindende bijwoorden eerder zullen verwerven dan voegwoorden (hypothese A). Daarnaast is de verwachting dat ze nevenschikkende voegwoorden eerder zullen gebruiken dan onderschikkende voegwoorden (hypothese B).

Hypothese A: zinsverbindende bijwoorden < voegwoorden

Hypothese B: nevenschikkende voegwoorden < onderschikkende voegwoorden

Onderzoek beschreven in de Nederlandse verwervingsliteratuur geeft aan dat er in ieder geval evidentie is voor hypothese B. Schaerlakens & Gillis (1987:154) stellen dat samengestelde zinnen voorkomen vanaf de differentiatiefase, die begint als een kind ongeveer tweeënehalf jaar oud is. Aanvankelijk uiten kinderen dan vooral nevenschikkingen en iets later ook constructies met *als... dan* en *omdat*. Dit beeld wordt bevestigd door Bol & Kuiken (1988:62-63). Volgens hen komen nevenschikkende zinnen vanaf 2;6 jaar voor; deze worden dan alleen gemarkeerd met het voegwoord *en*. Vanaf drie jaar worden niet alleen samengestelde zinnen met *en* geproduceerd, maar komen ook nevenschikkingen met *of*, *want* en *maar* voor. Daarnaast verschijnen er vanaf deze leeftijd onderschikkingen (met name met *als*).

● 3 Conceptuele complexiteit

Naast de grammaticale complexiteit speelt in de verwerving ook de conceptuele complexiteit van connectieven een rol. De conceptuele complexiteit van een connectief is afhankelijk van de complexiteit van de coherentierelatie die het connectief markeert; connectieven zijn immers de linguïstische markeerders van coherentierelaties tussen zinnen. Coherentierelaties kunnen volgens Sanders e.a. (1992, 1993) gezien worden als cognitieve entiteiten, omdat het afleiden van deze relaties tussen tekstsegmenten noodzakelijk is voor een goed begrip van een tekst.⁴ Sanders e.a. beargumenteren dat een taalgebruiker

⁴ Bij deze visie wordt er dus vanuit gegaan dat tekstsamenhang gerealiseerd wordt op conceptueel niveau en dat deze samenhang ook los van linguïstische elementen zoals verwijswaarden en connectieven gereconstrueerd kan worden. Deze benadering verschilt van bijvoorbeeld de cohesieve benadering van Halliday & Hasan (1976), waarbij tekstsamenhang primair als een linguïstisch verschijnsel wordt gezien. Volgens deze laatste benadering zijn de genoemde linguïstische elementen wel noodzakelijk om samenhang te creëren.

een beperkte (hiërarchisch geordende) verzameling conceptuele relaties tot zijn beschikking heeft. Zij claimen dan ook dat alle coherentierelaties beschreven kunnen worden met behulp van vier binaire cognitieve primitieven: basisoperatie, polariteit, bron van coherentie en volgorde van de segmenten.⁵

Om de complexiteit van connectieven op conceptueel niveau te operationaliseren, kan wellicht ook gebruik gemaakt worden van deze primitieven. Het is immers voor de hand liggend dat een classificatie van coherentierelaties die psychologisch plausibel is, ook gebruikt kan worden voor de talige tegenhangers van deze cognitieve entiteiten. Spooren, Sanders & Visser (1994) en Spooren, Tates & Sanders (1996) concluderen dat de vier genoemde primitieven inderdaad relevant zijn bij de beschrijving van de verwervingsvolgorde.

In mijn onderzoek wil ik bekijken in hoeverre deze primitieven ieder afzonderlijk een verklarende factor zijn voor de verwervingsvolgorde van connectieven. Voor de operationalisering van de conceptuele complexiteit beperk ik me hier tot de primitieven *basisoperatie* en *polariteit*, vooral omdat deze primitieven duidelijk cognitief relevant zijn en ze bovendien relatief goed operationaliseerbaar zijn. Hoewel er ook voor de primitieven *bron van coherentie* en *volgorde van de segmenten* interessante hypothesen voor de verwervingsvolgorde zijn af te leiden, zullen deze pas in een volgend onderzoek aan de orde komen.

Dat bijvoorbeeld de *bron van coherentie* - met het onderscheid tussen semantische, locutionaire relaties en pragmatische, illocutionaire relaties - een interessant primitief is, blijkt uit het feit dat er in de verwervingsliteratuur twee tegengestelde meningen te vinden zijn over de relatieve complexiteit van het soort connectieven dat dit primitief onderscheidt. Spooren e.a. (1996) beargumenteren dat semantische relaties minder complex zijn dan pragmatische relaties en bevestigen dit ook met de resultaten van hun onderzoek bij Nederlandse kinderen. Kyratzis, Guo & Ervin-Tripp (1990) claimen op basis van hun onderzoek naar het gebruik van Engelse causale connectieven juist dat heel jonge kinderen *because* en *so* alleen gebruiken om pragmatische relaties te markeren en dat later het semantisch gebruik van deze connectieven toeneemt.⁶ Deze tegenstrijdige resultaten zijn wellicht te verenigen door binnen de klasse pragmatische relaties een onderscheid te maken tussen wat Sweetser (1990:78) noemt *epistemische* en *speech act*-relaties. Uit het onderzoek van Kyratzis e.a. komt naar voren dat kinderen *speech act*-relaties relatief vroeg produceren, terwijl uit het onderzoek van Spooren e.a. blijkt dat de epistemische relaties relatief laat verschijnen. Mede omdat er op dit moment nog veel discussie is over de precieze operationalisering van het onderscheid tussen semantische, epistemische en *speech act*-relaties (zie o.a. Pit e.a. 1997 en Degand 1998), wil ik dit zeer interessante primitief pas in een vervolgonderzoek nader bestuderen. In paragraaf 3.1 en 3.2 richt ik mij op de twee primitieven die in het huidige onderzoek aan bod komen: respectievelijk het primitief *basisoperatie* en *polariteit*.

5 Naast deze vier primitieven zijn er nog meer segment-specifieke kenmerken nodig om een volledig adequate beschrijving van de mogelijke coherentierelaties te geven. De vier genoemde cognitieve primitieven zijn echter de meest basale die nodig zijn voor alle coherentierelaties (zie Sanders e.a. 1992:4-5). De plausibiliteit van deze taxonomie is ook getoetst in beoordelingsexperimenten.

6 Kyratzis e.a. gebruiken in hun onderzoek andere termen voor dit onderscheid.

3.1 Basisoperatie

De *basisoperatie* maakt een onderscheid tussen additieve en causale relaties. Er is sprake van een additieve operatie wanneer er een relatie van logische conjunctie bestaat tussen de verbonden tekstsegmenten. Er bestaat een causale operatie als de relatie die van implicatie is. Binnen de verzameling additieve relaties kan nog een aparte klasse worden onderscheiden: de temporele relaties, de relaties tussen tekstdelen die gebeurtenissen en/of situaties beschrijven die in de tijd geordend zijn (zie Sanders e.a. 1992:27-29).

In termen van complexiteit kan gesteld worden dat temporele relaties complexer zijn dan zuiver additieve relaties. Bij de productie van een zin met een temporeel connectief worden namelijk niet alleen twee tekstsegmenten samengevoegd (zoals ook bij gewone additieven het geval is), maar moet er ook een temporele ordening tussen de segmenten worden aangebracht. De hypothese is dan ook dat temporelen later verworven zullen worden dan zuiver additieve connectieven.

Verder zijn causale relaties complexer dan additieve relaties, omdat causaliteit doorgaans additiviteit impliceert. Daarom is te verwachten dat causale connectieven later zullen verschijnen dan additieve connectieven. Omdat causale relaties daarnaast vaak gebaseerd zijn op een temporele relatie, kan op grond van de basisoperatie de volgende verwervingshypothese worden opgesteld:

Hypothese C: additief < temporeel < causaal

Deze hypothese wordt bevestigd door studies naar eerste taalverwerving van het Engels. Zo vonden Bloom e.a. (1980) voor het Engels de volgende sequentie in de verwerving van coherentierelaties:

(6) additief < temporeel < causaal < adversatief

Voor connectieven vonden Bloom e.a. voor het Engels ook een vaste volgorde, die parallel loopt aan de sequentie in (6)⁷:

(7) and < and then < because < so < but

Hypothese C lijkt dus een interessante hypothese om de verwerving van Nederlandse connectieven nader te onderzoeken.

3.2 Polariteit

De *polariteitsparameter* maakt een onderscheid tussen positieve en negatieve relaties. Een relatie is positief als de twee verbonden tekstsegmenten direct functioneren in de basisoperatie; een relatie is negatief als niet het segment zelf, maar zijn negatieve tegenhanger in de basisoperatie fungeert. De zin in (8a) toont een positieve additieve relatie; (8b) geeft een voorbeeld van een negatieve additieve relatie.

⁷ De verwerving van adversatieven, zoals het Engelse *but*, laat ik in deze paragraaf buiten beschouwing. Hier kom ik in paragraaf 3.2 op terug.

- (8) a Zondag regende het in Schotland. Ook in Nederland was het weer slecht.
 b Zondag was het weer in Schotland slecht, terwijl in Nederland de zon scheen.

In termen van polariteit is de hypothese dat het produceren van negatieve relaties en hun markeerders complexer is dan de productie van positieve relaties en connectieven. Dit idee wordt bevestigd door Den Ouden (1995). Uit haar onderzoek naar de verwerving van negatief causale relaties blijkt dat Nederlandse kinderen positief causale relaties eerder verwerven dan negatief causale relaties.

Ook de sequenties in (6) en (7) lieten al het belang van de polariteitsparameter zien: Bloom e.a. (1980) vonden dat adversatieve relaties en connectieven later verschijnen dan alle andere relaties en connectieven. Het negatieve *but* verschijnt pas na het positief additieve *and*, het positieve temporele *and then* en de positieve causalen *because* en *so*.

Deze complexiteitsgedachte wordt tenslotte bevestigd door de literatuurstudie van Spooen e.a. (1994:48-49), waarin gerapporteerd wordt over experimenteel onderzoek van Wing en Scholnick (1981). Uit dit onderzoek blijkt dat zinnen met een positieve relatie, gemarkeerd door *because of if*, gemakkelijker zijn dan zinnen met een negatieve relatie, gemarkeerd door *although of unless*.

Concluderend kan voor de verwerving van connectieven de volgende conceptuele deelhypothese worden opgesteld.

Hypothese D: positieve connectieven < negatieve connectieven

3.3 Overzicht van de hypotheses

In paragraaf 2 is beargumenteerd dat de grammaticale complexiteit als volgt geoperationaliseerd kan worden:

Hypothese A: zinsverbindende bijwoorden < voegwoorden

Hypothese B: nevenschikkende voegwoorden < onderschikkende voegwoorden

De conceptuele complexiteit laat zich als volgt operationaliseren:

Hypothese C: additief < temporeel < causaal

Hypothese D: positieve connectieven < negatieve connectieven

De genoemde hypotheses zijn geformuleerd als onafhankelijke dimensies. Waarschijnlijk zullen er echter kruisrelaties tussen deze factoren voorkomen. Zo zijn er tussen hypothese C en D verschillende interacties denkbaar: het is mogelijk dat kinderen eerst positieve en negatieve additieven verwerven, daarna positieve en negatieve temporelen en ten slotte positieve en negatieve causalen. In dit geval weegt hypothese C zwaarder dan hypothese D. Het omgekeerde, dat hypothese D sterker is dan hypothese C, is ook denkbaar; in dat geval zullen kinderen eerst positieve additieven, temporelen en causalen verwerven en pas daarna negatieve additieven, temporelen en causalen. Deze laatste acquisitievolgorde komt overeen met de Engelse sequentie (zie (7)). Alhoewel ik hier nog geen uit-

spraken wil doen over de relatieve sterkte van de genoemde hypothesen, verwacht ik op voorhand geen verschillen tussen het Engels en het Nederlands.

In de volgende paragraaf wordt een onderzoek beschreven waarin nagegaan is in hoeverre deze operationalisaties van complexiteit een verklaring kunnen bieden voor de volgorde waarin een aantal Nederlandse connectieven verworven worden.

● 4 Onderzoeksopzet

Over de eerste stadia van het acquisitieverloop bij Nederlandse kinderen is voor zover het connectieven betreft nog weinig bekend. De feiten die bekend zijn over de verwerving van connectieven zijn voornamelijk gebaseerd op Engelse data en de onderzoeken die gedaan zijn naar de verwerving van Nederlandse connectieven, richten zich met name op kinderen van zes jaar en ouder (zie Spooen e.a. 1996, Den Ouden 1995). In het onderstaande onderzoek is daarom gekeken hoe de verwerving van zes connectieven verloopt bij Nederlandse kinderen in de leeftijd van twee tot vijfeneenhalf jaar.

Paragraaf 4.1 geeft een motivatie voor de connectieven die voor dit onderzoek geselecteerd zijn. Daarna biedt paragraaf 4.2 een overzicht van de data die onderzocht zijn en komt in paragraaf 4.3 de analysemethode aan de orde.

4.1 Connectiefselectie

Om een beeld te krijgen van de manier waarop Nederlandse kinderen connectieven verwerven, is in deze studie gekeken naar de verwerving van de connectieven *en*, *toen*, *maar*, *want*, *omdat* en *daarom*. Deze selectie biedt in ieder geval een goede spreiding over de categorieën *additief*, *temporeel*, *causaal* en *adversatief*, die van belang waren in het onderzoek van Bloom e.a. (1980) en Spooen e.a. (1996).

De genoemde connectieven komen frequent voor in het taalgebruik van volwassenen. Zo is het connectief *en* de meest frequente additief, net zoals *maar* de meest frequente adversatief is. Hoewel *toen* iets minder frequent is dan de temporele connectieven *als* en *dan*, komt het nog vrij vaak voor. Selectie van dit connectief is het meest aantrekkelijk, omdat het, in tegenstelling tot *als* en *dan*, én als voegwoord én als (voegwoordelijk) bijwoord kan voorkomen. In de categorie causalen zijn tenslotte *want* en *omdat* de meest frequente causale connectieven (de genoemde gegevens zijn gebaseerd op de frequentielijsten in Uit den Boogaart 1975).⁸

De selectie van *en*, *toen*, *want*, *omdat* en *maar* geeft verder een evenwichtige verdeling in nevenschikkende (*en*, *want* en *maar*) en onderschikkende voegwoorden (*toen* en *omdat*). Het connectief *daarom* is aan deze selectie toegevoegd om niet alleen voegwoorden te onderzoeken, maar ook voegwoordelijke bijwoorden. Terwijl *toen* én als voegwoord én als bijwoord gebruikt kan worden, is *daarom* alleen te classificeren als voegwoordelijk bijwoord.

4.2 Materiaal

Voor het onderzoek naar de verwerving van *en*, *toen*, *want*, *omdat*, *daarom* en *maar* heb ik gebruik gemaakt van de volgende corpora:

⁸ Ook *dus* behoort tot de meest frequente causale connectieven. Dit woord wordt echter vaak als een stopwoord gebruikt en is om die reden niet in de connectiefselectie opgenomen.

- (9) a het Corpus Van Kampen (Van Kampen 1997)
 b het Utrechtse Corpus (Elbers & Wijnen 1992)
 c het Corpus Wijnen (Wijnen 1990).

Deze corpora bieden longitudinale data van één of meerdere kinderen. Tabel 1 geeft meer informatie over de data van de bestudeerde kinderen.⁹

Naam kind	Corpus	Beginleeftijd	Eindleeftijd	Aantal files ^{9a}
Thomas	Utrecht	2;3.22	2;11.22	77
Hein	Utrecht	2;4.11	3;1.24	78
Niek	Wijnen	2;7.0	3;10.17	46
Sarah	Van Kampen	1;6.16	5;2.13	50
Laura	Van Kampen	1;9.4	5;6.12	72

Tabel 1 - Corpusgegevens van de Nederlandse kinderen

Uit deze data kan een beeld worden afgeleid van de manier waarop de verwerving van connectieven verloopt bij kinderen van twee tot vijfenhalf jaar.

4.3 Analysemethode

Aan de hand van de zoekprogramma's van Childes (zie MacWhinney & Snow 1990 voor een beschrijving) heb ik uitgezocht wanneer de connectieven *en, toen, want, omdat, daarom* en *maar* door de genoemde kinderen geproduceerd worden. Hierbij heb ik gekeken vanaf welke leeftijd deze connectieven voorkomen, hoe frequent ze zijn en op welke manier de verschillende woorden gebruikt zijn.

In dit onderzoek ben ik uitgegaan van de *Competence Assumption*, zoals Ingram (1989:76) die geformuleerd heeft. Deze komt er kort gezegd op neer dat het beste uitgangspunt is dat de performance (in dit geval de productie van een connectief in een bepaalde context) van een kind relatief nauwkeurig de competence van dat kind weerspiegelt. Dit betekent dat ik, in tegenstelling tot Bloom e.a. (1980), de verwervingsdata in eerste instantie niet aan een kwantitatieve analyse onderwerp. Om vast te stellen of een kind een connectief beheerst, stel ik geen minimumeis aan het aantal keren dat het kind dit connectief gebruikt moet hebben. De Competence Assumption impliceert namelijk dat één keer goed gebruiken gelijk staat aan het beheersen van een connectief.

De verwervingsdata worden dus kwalitatief geanalyseerd, wat beter past bij het facultatieve karakter van connectieven. Voor ieder connectief heb ik bekeken of het past bij de coherentierelatie tussen de verbonden tekstsegmenten. Komt het geselecteerde connectief overeen met de coherentierelatie, dan ga ik ervan uit dat het kind dit connectief beheerst. Voorwaarde is verder dat het kind het connectief niet direct overneemt uit een direct eraan voorafgaande uiting van een eventuele gesprekspartner.

In sommige gevallen is er sprake van onderspecificatie: een kind produceert dan bij-

⁹ De leeftijden zijn aangegeven in jaren;maanden.dagen.

^{9a} Het aantal files geeft een indicatie voor het aantal opnames gedurende de hele periode. Iedere file staat voor een opname van 45 à 60 minuten.

voorbeeld een temporeel connectief, terwijl de coherentierelatie een sterkere is, bijvoorbeeld een causale relatie.¹⁰ Een dergelijk geval komt voor in (10).

- (10) Sarah: en toen ginge(n) we naar bed
moeder: ja
Sarah: en *toen* ginge(n) we tandenpoetse(n) (Sarah, 3;0.19)

Het tweede *toen* in dit fragment kan temporeel geïnterpreteerd worden, bijvoorbeeld wanneer *naar bed gaan* synoniem is met *naar boven gaan*. Er is echter ook een causale interpretatie mogelijk: omdat de kinderen naar bed moesten, gingen ze tanden poetsen. In mijn analyse ken ik aan (10) een temporele interpretatie toe. Dat er sprake is van onderspecificatie reken ik niet 'fout', omdat dit verschijnsel ook in het taalgebruik van volwassenen frequent voorkomt.

Met de Competence Assumption als uitgangspunt is het mogelijk om de relatieve verwervingsvolgorde van connectieven te bepalen en dus sterke hypothesen (zoals opgesteld in paragraaf 3.3) te toetsen.

● 5 Resultaten

Om een beeld te krijgen van de volgorde waarin de connectieven *en*, *toen*, *maar*, *want*, *omdat* en *daarom* verworven worden, heb ik onderzocht vanaf welke leeftijd deze connectieven voor het eerst voorkomen. Tabel 2 geeft de volgorde waarin de verschillende connectieven verschijnen, met een specificatie van de leeftijd waarop de kinderen de genoemde woorden voor het eerst produceren. Om daadwerkelijk het connectiefgebruik van de verschillende lexicale items te onderzoeken, is in de tabel een onderscheid gemaakt tussen het zinsverbindende gebruik van *en* (afgekort als *en-CP*) en alle andere manieren waarop *en* gebruikt kan worden (aangeduid met *en-NP*). Daarnaast kan het connectief *maar* niet alleen als voegwoord gebruikt worden, zoals in (11), maar ook als partikel, zoals in (12). In Tabel 2 is dit onderscheid aangeduid als *maar-vgw* versus *maar-prt*.

- (11) maar, zij is drie en een half, ik ben ouder, *maar* dat geeft niks (Sarah, 4;9.29)
(12) kom *maar!* (Thomas, 2;8.2)

Paragraaf 5.1 tot en met 5.4 geven een analyse van deze resultaten in termen van de hypothesen die in paragraaf 3.3 zijn opgesteld.

5.1 Hypothese A: zinsverbindende bijwoorden < voegwoorden

Uit het algemene overzicht in Tabel 2 kan de volgende verwervingssequentie per kind worden afgeleid:

¹⁰ Bloom e.a. (1980) geven voorbeelden van onderspecificatie in de Engelse data en Spooren (1997) heeft dit verschijnsel onderzocht bij Nederlandse kinderen van 6 tot 12 jaar. Uit deze data blijkt dat kinderen onderspecificatie vaak toepassen wanneer ze het connectief dat bij de sterkere coherentierelatie past nog niet verworven hebben.

	Thomas	Hein	Niek	Sarah	Laura
1;6					
1;9				10: en-NP	3: maar-prt;25: en-NP
1;10					
1;11					
2;0				17: maar-prt	
2;1					
2;2					10: en-CP
2;3	22: maar-prt; 23: en- CP; 25: en-NP				
2;4		11: en-NP; 14: en-CP		2: toen-bw; 9: en-CP	
2;5	25: maar-vgw	21: maar-prt			
2;6		19: toen-bw			
2;7	1: toen-bw	10: maar-vgw			
2;8		28: want		7: want	
2;9					
2;10	15: want	5: omdat			
		24: daarom			
2;11			10: maar-prt		20: maar-vgw
3;0				19: maar-vgw	
3;1			17: en-NP		
3;2				13: toen-vgw/daarom	
3;3				21: omdat	
3;4			9: en-CP		21: toen-bw
					25: want
3;5	Nog niet:	Nog niet:			
3;6	- toen-vgw	- toen-vgw			
3;7	- omdat				
3;8	- daarom		1: maar-vgw		
			30: toen-bw		
3;9			6: daarom		
3;10			3: toen-vgw		
3;11					16: toen-vgw
4;0			Nog niet:		
4;1			- omdat		
4;2			- want		
4;3					27: daarom
4;4					
4;5					
4;6					
4;7					
5;2					31: omdat
5;6					

Tabel 2 - Verwervingsvolgorde per kind (de arceringen markeren de opnameperiodes)

Thomas: en < maar < toen-bw < want
 Hein: en < toen-bw < maar < want < omdat < daarom
 Niek: en < maar < toen-bw < daarom < toen-vgw
 Sarah: en < toen-bw < want < maar < toen-vgw, daarom < omdat
 Laura: en < maar < toen-bw < want < toen-vgw < daarom < omdat

Alle kinderen beginnen met het nevenschikkende voegwoord *en*. Enkele voorbeelden van uitingen met het zinsverbindende *en* staan in (13) en (14).

(13) Hein: dit is van mij
 moeder: ja

De complexiteit van connectiefverwerving

Hein: *en* dit is van mij (Hein, 2;4.16)

(14) moeder: ja in mijn bord zit pap
 Thomas: *en* Loek eet de appelsap (Thomas, 2;3.22)

Bij Thomas, Niek en Laura komt ook *maar* eerder voor dan het bijwoord *toen*. Verder verschijnt het bijwoord *daarom* altijd later dan *en* en *maar* (zie (15) en (16)); bij vier kinderen (Thomas, Hein, Sarah en Laura) komt dit bijwoord zelfs later dan *want* en het wordt ook minder frequent gebruikt dan deze nevenschikkende tegenhanger.

(15) moeder: dat is ook blauw
 Hein: *maar* dit niet (Hein, 2;6.10)

(16) Hein: ik ga alleen proberen
daarom mag Pepijn niet kijken (Hein, 2;10.24)

Strikt genomen komt hypothese A dus niet uit: het is niet zo dat eerst alle bijwoorden verworven worden en dat dan pas alle voegwoorden verschijnen. Ook wanneer alleen naar de causale connectieven gekeken wordt, gaat de hypothese niet op (het voegwoord *want* komt meestal eerder dan het bijwoord *daarom*).

Toch is er ook evidentie vóór de hypothese, namelijk bij de temporele connectieven. Het bijwoordelijke *toen* (zie (17a) en (18a)) komt altijd veel eerder dan het voegwoordelijke *toen* (zie (17b) en (18b)).

(17) a *toen* was ik ook mee, hoor (Laura, 3;4.21)
 b *toen* ik jarig was dan komt zwarte piet (Laura, 4;0.20)

(18) a *en toen* ging ikke boos worden (Niek, 3;4.9)
 b Niek: ik ben al in het ziekenhuis (ge)legen
 vader: ja
 Niek: *toen* ik nog baby was (Niek, 3;10.3)

Dit bijwoordelijke connectief is ook veel frequenter dan zijn voegwoordelijke tegenhanger (zie Tabel 3).

Kind	<i>toen</i> -bijwoord zinsintern	<i>toen</i> -bijwoord topic (<i>en/maar/want toen</i>)	<i>toen</i> -bijwoord	totaal aantal <i>toen</i>
Thomas	3	6 (5)	-	9
Hein	-	16 (8)	-	16
Niek	-	7 (3)	2	9
Sarah	9	194 (105)	14	217
Laura	4	85 (36)	5	94
Totaal	16	308 (157)	21	345

Tabel 3 - Specificatie van het *toen*-gebruik door vijf Nederlandse kinderen in de Childes-files

Het late verschijnen van *toen* als voegwoord komt overeen met de verwachting dat kinderen pas later complexe zinnen gaan produceren. Voor het gebruik van het bijwoordelijke *toen* is het niet nodig om een complexe zin te produceren, waardoor dit connectief al eerder kan verschijnen.

Zoals uit Tabel 3 blijkt, komt het bijwoord *toen* weinig zinsintern voor. Het is opvallend dat *toen* voornamelijk als topic van de zin geproduceerd wordt (zoals in (17a) en (18a)). In die positie heeft het meestal dezelfde tekstlinguïstische functie als het voegwoordelijke *toen*, namelijk het weergeven van een temporele relatie tussen de uiting die het bijwoord inleidt en de daaraan voorafgaande uiting. In de helft van deze gevallen (157 van de 308) wordt het topic *toen* voorafgegaan door een ander connectief. Een enkele keer is dit *maar* of *want*, maar meestal is dit het voegwoord *en*. Uit deze combinatie van *toen* met een ander connectief komt niet alleen naar voren dat kinderen een relatie tussen verschillende uitingen aan kunnen brengen, maar ook dat ze de relatie tussen uitingen syntactisch willen markeren door de zinnen aan elkaar te koppelen. Dit suggereert dat kinderen zich voorbereiden op het voegwoordelijk gebruik van *toen*.

5.2 Hypothese B: nevenschikkende voegwoorden < onderschikkende voegwoorden

De verwervingssequentie van de neven- en onderschikkende voegwoorden per kind is als volgt:

Thomas:	en < maar < want
Hein:	en < maar < want < omdat
Niek:	en < maar < toen
Sarah:	en < want < maar < toen < omdat
Laura:	en < maar < want < toen < omdat.

Bij alle kinderen komt de hypothese uit: de onderschikkers verschijnen pas nadat alle geselecteerde nevenschikkers verworven zijn.

Om te bepalen of de kinderen nevenschikkende voegwoorden inderdaad eerder verwerven dan onderschikkende voegwoorden, is het van belang om te kijken of ze fouten maken in het gebruik van deze connectieven. Kinderen zouden een connectief immers met een onjuiste woordvolgorde kunnen produceren, wat kan wijzen op een verkeerde classificatie van dit connectief. Uit een syntactische analyse van de zinnen met *omdat* en *toen* blijkt dat de kinderen die deze onderschikkers gebruiken, dit combineren met een correcte bijzinsvolgorde. Zij 'weten' dus dat *omdat* en *toen* onderschikkende voegwoorden zijn. Daarnaast worden alle *want*-zinnen met een correcte hoofdzinsvolgorde geproduceerd. Hieruit kan worden afgeleid dat kinderen vanaf het begin weten dat *want* een nevenschikkend (en geen onderschikkend) voegwoord is. Er is hierop één uitzondering:

(19) nee, *want* hij he(eee)le lange steel hebben (Sarah, 4;6.12)

Het feit dat het werkwoord *hebben* in deze uiting niet direct achter het onderwerp *hij* staat, kan samenhangen met het ontbreken van een finiete markering op dit werkwoord.

De complexiteit van connectiefverwerving

Opmerkelijk is verder dat twee kinderen (twee zussen) een vorm produceren die het midden lijkt te houden tussen *daarom* en *omdat*.

- (20) a (waarom vind je puzzelen leuk?)
daarom dat het ook leuk is (Laura, 5;6.12)
- b (waarom heb je mij spullen gepikt!)
daarom dat jij zo veel had (Laura, 5;6.12)
- c *daarom dat* ik vier geworden ben, daarom kan ik deze (Sarah, 4;0.11)
- d (en waarom verwen ik jou zo?)
daarom dat ik dat lekker vind (Sarah, 4;0.30)

Waarom deze kinderen deze tussenvorm gebruiken is niet echt duidelijk. Opvallend is wel dat deze constructie meestal (maar niet in alle gevallen) voorkomt na een waarom-vraag. Het gebruik van deze tussenvorm biedt in ieder geval een verklaring voor het feit dat Sarah het connectief *omdat* zo weinig produceert.

5.3 Hypothese C: *additief* < *temporeel* < *causaal*

De sequentie in Tabel 2 laat zich als volgt vertalen voor de toetsing van hypothese C:

Thomas:	additief < temporeel < causaal
Hein:	additief < temporeel < causaal
Niek:	additief < temporeel < causaal
Sarah:	additief < temporeel < causaal
Laura:	additief < temporeel < causaal

De verwervingsvolgorde voor het Nederlands komt overeen met de sequentie die Bloom e.a. (1980) hebben gevonden voor het Engels (zie de voorbeelden in (21), (22) en (23)).

- (21) Sarah: eigenlijk mogen we d'r ook op
moeder: ja
Sarah: *en* kleine Nijntje gaa(t) ook erop (Sarah, 2;8.6)
- (22) Sarah: um, makeroni [= macaroni] gegeten
moeder: macaroni, zo
Sarah: *en toen* ginge(n) we naar bed (Sarah, 3;0.19)
- (23) ja, je moet ook op de tafel vege(n) *want* hier is ook al
veel rommel (Sarah, 3;2.13)

11 Bij Thomas verschijnt *en-CP* twee dagen eerder dan *en-NP* (zie Tabel 2). Gezien deze korte tussenperiode en het feit dat het gebruik van *en* niet verplicht is, is het mogelijk dat Thomas het zinsinterne gebruik van *en* toch al eerder verworven heeft. Dit is echter niet te achterhalen omdat er geen vroegere opnames van hem voorhanden zijn. Voor Hein geldt eveneens dat er slechts een korte periode tussen het verwerven van *en-NP* en *en-CP* zit en dat er geen eerdere opnames aanwezig zijn. Bij hem is de volgorde echter zoals verwacht.

Ook Nederlandse kinderen verwerven eerst het additieve *en*, dat eerst zinsintern gebruikt wordt en iets later ook zinsverbindend.¹¹ Verder wordt in alle gevallen het temporele bijwoord *toen* verworven vóór de causale connectieven *want*, *daarom* en *omdat*. Dit komt overeen met de verwachting dat additieven eerder verworven worden dan temporelen, die weer eerder voorkomen dan causalen. Alle resultaten zijn dus in overeenstemming met hypothese C.

5.4 Hypothese D: positieve connectieven < negatieve connectieven

Uit het feit dat alle kinderen het positief additieve en eerder verwerven dan het negatieve *maar* kan worden afgeleid dat negatieve connectieven inderdaad complexer zijn dan positieve connectieven. Vanuit taalvergelijkend oogpunt is het echter opvallend dat het adversatieve *maar* in alle gevallen eerder verschijnt dan het voegwoordelijke *toen*, bij vier kinderen eerder dan de causale connectieven en in drie gevallen ook eerder dan het temporele bijwoord *toen*. Terwijl Engelse kinderen *but* pas na de positieve temporelen en causalen verwerven, is het dus niet zo dat Nederlandse kinderen alle geselecteerde markeerders van positieve relaties eerder verwerven dan het negatieve *maar*.

Een detailanalyse van de eerste voorkomens van *maar* wijst uit dat dit woord niet direct als negatief connectief voorkomt. Zoals blijkt uit Tabel 2, beginnen alle kinderen *maar* als partikel te gebruiken:

(24)	a	gaan we <i>maar</i> rijden	(Thomas, 2;3.18)
	b	kijk <i>maar</i>	(Hein, 2;4.21)
	c	kom <i>maar</i>	(Laura 1;10.3)

Na verloop van tijd gaan ze *maar* ook in zinsinitiële positie plaatsen, de positie waarin *maar* als voegwoord functioneert. Bij de meeste kinderen is dit gebruik echter niet direct duidelijk contrastief:

(25)	moeder: is de trompet op de slaapkamer? Thomas: ja. <i>maar</i> Loekie wil zoeken.	(Thomas, 2;7.2)
(26)	moeder: en dan zing je heel erg hard. nou daar schrikken toch de konijntjes toch van. he? Hein: <i>maar</i> die gaat weglopen.	(Hein, 2;6.8)
(27)	Niek: xxx ben niet lief voor jou ben stout. ben niet xxx. ben lief voor jou. <i>maar</i> kan hier ditte xxx.	(Niek, 3;8.1)

Toch komt ook het contrastieve gebruik van *maar* bij de verschillende kinderen al vrij vroeg voor:

(28)	moeder: oh ik dacht dat jij moest poepen <i>maar</i> jij moest boren in de muur.

De complexiteit van connectiefverwerving

Thomas: ja.
 moeder: hm.
 Thomas: *maar* ik vind dat helemaal niet leuk.
 ik heb geen zin om te boren. (Thomas, 2;7.20)

(29) moeder: dat is ook een puzzel. Ja. Die kun je ook best doen.
 Hein: *maar* die heef ik stuk (ge)maakt. (Hein, 2;6.10)

(30) (*Laura is een tekening aan het maken voor haar moeder*)
 moeder: ik wil graag een huis hebben met ehm drie slaapkamers, als dat kan.
 als het kan.
 Laura: ja *maar*, ik is auto maken. (Laura, 2;7.19)

Om te bepalen wat de precieze interactie tussen hypothese C en D is, moet dus niet gekeken worden naar de leeftijd waarop *maar*-zinnen als in (25), (26) en (27) in het taalgebruik verschijnen, maar naar de leeftijden van duidelijk contrastieve eerste voorkomens van *maar*-zinnen (zoals in (28), (29) en (30)). In Tabel 4 worden deze leeftijden vergeleken met de leeftijden waarop de eerste causale connectieven verschijnen.

Kind	Leeftijd eerste contrastieve <i>maar</i>	Leeftijd eerste causaal
Thomas	2;7.20	2;10.15 (want)
Hein	2;6.10	2;8.28 (want)
Niek	3;8.2	3;9.6 (daarom)
Sarah	3;0.19	2;9.7 (want)
Laura	2;7.19	3;4.25 (want)

Tabel 4 - Leeftijdvergelijking eerste contrastieve *maar* en eerste causaal uit de Childes-files van vijf Nederlandse kinderen

Uit Tabel 4 blijkt dat alleen Sarah eerst het positief causale *want* verwerft en pas daarna het negatieve *maar*. Zij produceert dus zowel markeerders van positief additieve als positief causale relaties voordat ze het negatieve connectief *maar* gaat gebruiken. Thomas, Hein, Niek en Laura produceren het contrastieve *maar* later dan het positief additieve *en*, maar eerder dan de positieve causale connectieven. Nadere analyse van hun *maar*-zinnen wijst uit dat het hier uitsluitend gaat om markeringen van negatief additieve relaties: de vier kinderen produceren geen negatief causale relaties voordat ze voor het eerst een positief causaal connectief gebruiken.

Met deze detailanalyse kan geconcludeerd worden dat kinderen het negatieve *maar* altijd pas na het positief additieve *en* verwerven, wat overeenkomt met hypothese D. Het negatieve *maar*-gebruik verschijnt echter meestal eerder dan de positieve causalen en is tot de verwerving van deze causalen beperkt tot additieve relaties. De resultaten van vier Nederlandse kinderen wijken duidelijk af van de sequentie die Bloom e.a. (1980) hebben gevonden voor het Engels, waar *but* later komt dan *because* en *so* (zie de sequenties die in (6) en (7) genoemd zijn). In het Engels verschijnen dus zowel het negatief additieve als het negatief causale *but* pas na de verwerving van de positief causale connectieven. De data van Sarah komen wel overeen met de Engelse sequentie.

6 Discussie en conclusie

Uit de resultaten blijkt dat hypothese B uitkomt: nevenschikkers verschijnen inderdaad eerder dan onderschikkers. Ook hypothese C komt uit: additief komt inderdaad voor temporeel, dat weer eerder verschijnt dan causaal. Verder geven de verwervingsdata evidentie voor hypothese D: eerst wordt het positieve connectief *en* verworven en pas later het negatieve *maar*. Hieruit kan geconcludeerd worden dat deze operationalisaties van grammaticale en conceptuele complexiteit goede aanknopingspunten bieden om een verklaring te geven voor de volgorde waarin kinderen connectieven verwerven.

Een deel van de hypothesen komt echter niet uit. Het is bijvoorbeeld niet zo dat zinsverbindende bijwoorden in het algemeen voor voegwoorden verworven worden, zoals in hypothese A gesuggereerd werd. Daarnaast komt hypothese D, zoals gezegd, wel uit, maar de bevindingen leveren een opmerkelijk verschil op ten opzichte van het Engels. Het Nederlandse *maar* wordt meestal al tegenstellend gebruikt vóórdat de eerste causalen verschijnen, terwijl de Engelse tegenhanger *but* altijd pas verschijnt ná de causale connectieven *because* en *so*. Dit resultaat is opmerkelijk, omdat de hier geformuleerde hypothesen niet taalspecifiek zijn.

In de volgende subparagrafen zullen twee alternatieve verklaringen voor de afwijkende resultaten besproken worden. Eerst wordt ingegaan op een mogelijk interactie-effect tussen de verschillende conceptuele en grammaticale factoren. In paragraaf 6.2 wordt vervolgens een geheel andere factor naar voren gebracht: beargumenteerd wordt dat kinderen gebruik maken van een 'bootstrapping-techniek' om woorden als connectief te leren gebruiken.

6.1 Interactie

Om het begrip complexiteit te operationaliseren, zijn in dit onderzoek verscheidene hypothesen opgesteld. Deze operationalisaties van de grammaticale en de conceptuele complexiteit zijn tot nu toe als afzonderlijke factoren geformuleerd, terwijl het goed denkbaar is dat er een interactie tussen deze factoren plaatsvindt.

De conceptuele en grammaticale factoren kunnen gezien worden als verschillende dimensies die een rol spelen. Een hypothese heeft de sterkste voorspellende waarde wanneer twee connectieven slechts op één dimensie verschillen en verder precies dezelfde eigenschappen hebben. Is dat niet zo, dan speelt een interactie tussen de hypothesen een rol en is het moeilijker om harde voorspellingen te doen over de relatieve verwervingsvolgorde. Zo kunnen connectieven die volgens de ene dimensie 'vroeg' zullen verschijnen, volgens een andere dimensie pas 'later' komen.

Dit is bijvoorbeeld het geval bij het bijwoord *daarom*. Volgens de grammaticale hypothese A wordt dit connectief, omdat het een zinsverbindend bijwoord is, al vroeg in het taalgebruik van kinderen verwacht. Aangezien *daarom* een causale relatie markeert (en niet een zuiver additieve of een temporele relatie), zal het volgens de conceptuele hypothese C echter pas later verschijnen. Uit de verwervingsdata blijkt dat kinderen het bijwoord *daarom* pas na het nevenschikkende voegwoord *en* verwerven, wat tegengesteld is aan hypothese A. Een interactie tussen de twee complicerende factoren kan een verklaring bieden voor het late verschijnen van *daarom*. Wanneer kinderen het additieve, zinsverbindende connectief *en* verwerven, 'weten' ze hoe ze zinnen kunnen nevenschikken. Op het moment dat ze deze

nevenschikkende structuur beheersen, kunnen kinderen zowel bijwoorden als voegwoorden gebruiken en heeft hypothese A geen voorspellende waarde meer.

Bovenstaande discussie maakt duidelijk dat er verder onderzoek nodig is naar de interactie tussen de verschillende factoren. Daarin zal bekeken moeten worden hoe de grammaticale en de conceptuele complexiteit zich tot elkaar verhouden, maar ook moet aandacht worden besteed aan de precieze interactie tussen de primitieven basisoperatie en polariteit. Deze interactie lijkt vooralsnog verschillende resultaten op te leveren voor het Nederlands en het Engels. Zoals gezegd vonden Bloom e.a. (1980) de volgende sequentie.

(31) additief < temporeel < causaal < adversatief

Engels verwerven dus zowel de positief additieve als de positief causale connectieven eerder dan het negatief additieve (en het negatief causale) *but*. In het Nederlands daarentegen verschijnt het negatief additieve *maar* meestal vóór de positief causale connectieven. Een mogelijke verklaring hiervoor wordt gegeven in paragraaf 6.2.

6.2 Bootstrapping

In de verwerving van connectieven kan ook een andere factor een rol spelen, namelijk het feit dat sommige connectieven niet alleen zinsverbindend, maar ook als lexicaal item binnen een zin kunnen voorkomen. Dit zinsinterne gebruik verwerven kinderen meestal relatief vroeg, waarna het specifieke gebruik als connectief een kwestie van functie-uitbreiding is. Kinderen verwerven de connectieffunctie dan aan de hand van een 'bootstrapping'-techniek (vergelijk bootstrapping bij Pinker 1984): ze gebruiken de eerst verworven functie van een lexicaal item als opstapje om een ander gebruik van ditzelfde woord erbij te leren. Bootstrapping leidt dan tot een snellere verwerving van de tweede functie.

Voor het Nederlands is deze bootstrapping-methode mogelijk bij de woorden *en*, *toen* en *maar*. Kinderen kunnen *en* eerst gebruiken voor het verbinden van twee NP's of twee VP's. Deze operatie kunnen ze later dan uitbreiden naar CP's; de semantische operatie blijft dan hetzelfde, maar de syntactische eenheden waarop ze deze operatie uitvoeren, zijn groter. Dat deze verklaring mogelijk is, blijkt uit Tabel 2. Daarin is te zien dat het zinsinterne *en* eerder verworven wordt dan het zinsoverschrijdende *en* (zie ook voetnoot 11).

De bootstrapping-techniek zou ook een verklaring kunnen bieden voor de verwerving van het connectief *toen*. Dit woord kan zinsintern gebruikt worden (en is dan een bijwoord), maar ook zinsoverstijgend (wanneer het als voegwoord functioneert). Ook hier kan het zinsinterne gebruik leiden tot een relatief snelle verwerving van het zinsoverschrijdende gebruik. Deze voorspelling komt overeen met de verwervingsdata uit dit onderzoek.

Bootstrapping is ten slotte ook mogelijk bij *maar*, dat zinsintern gebruikt kan worden om NP's en VP's adversatief te verbinden. Om een negatieve relatie te leggen tussen zinnen, hoeft een kind geen nieuw lexicaal item meer te verwerven; het uitbreiden van de functie van *maar* naar een zinsoverschrijdend niveau is hiertoe voldoende. Een analyse van de verwervingsdata wijst echter uit dat het zinsinterne contrastieve *maar* nauwelijks voorkomt. Het enige voorbeeld voordat het zinsverbindende *maar* verschijnt, is te vinden bij Thomas:

(32) niet broodje *maar* potje he?

(Thomas 2;5.25)

Uit het ontbreken van meer gevallen van het zinsinterne *maar*, zou geconcludeerd kunnen worden dat kinderen bij het verwerven van dit negatieve connectief geen gebruik maken van deze bootstrapping-techniek.

Er is bij *maar* echter een andere vorm van bootstrapping mogelijk. Het Nederlandse *maar* kan namelijk ook als partikel kan voorkomen, met verschillende betekenisuances.

- (33) a alleen *maar* soep (Hein, 2;5.17)
 b ga *maar* zitten (Thomas, 2;5.25)
 c dat is toch gaatjeskaas *maar* (Niek, 3;5.0)

Dit partikelgebruik verschijnt al heel vroeg in de kindertaal en altijd eerder dan het zinsverbindende, contrastieve *maar* (zie Tabel 2). Daarmee wordt bootstrapping van het partikelgebruik naar het connectiefgebruik mogelijk. Aangezien nog niet duidelijk is wat de relatie is tussen het partikel en het voegwoord *maar* (zie Foolen 1993), kan hier alleen geclaimd worden dat het kind de fonologische vorm gebruikt om te bootstrappen. Hiermee zou alsnog verklaard kunnen worden dat dit connectief in het Nederlands relatief vroeg voorkomt.

Gaat deze verklaring dan niet op voor het Engels? Ook het Engelse *but* kan immers als partikel voorkomen, met als betekenis *slechts* (“these are *but* two advantages”) of *behalve* (“all *but* one”). Om een indruk te krijgen van het moment waarop dit partikel in het taalgebruik van Engelse kinderen verschijnt, heb ik de data van vier kinderen uit de Childes database geanalyseerd. Tabel 5 geeft een overzicht van deze data.

Naam kind	Corpus	Beginleeftijd	Eindleeftijd	Aantal files
Adam	Brown	2;3.4	4;10.23	55
Eve	Brown	1;6	2;3	20
Sarah	Brown	2;3.5	5;1.6	139
Shem	Clark	2;2.16	3;2.2	40

Tabel 5 - Corpusgegevens van de Engelse kinderen

Mijn analyse van de Engelse *but*-uitingen wijst uit dat *but* bij alle kinderen meestal aan het begin van een zin voorkomt. Evenals bij het Nederlandse *maar* is er aanvankelijk geen sprake van een duidelijk contrastieve betekenis. In Tabel 6 worden de leeftijden vermeld waarop de vier Engelse kinderen *but* voor het eerst contrastief en als partikel gebruiken.

Kind	Totaal aantal <i>but</i>	Leeftijd eerste contrastieve gebruik	Leeftijd eerste partikelgebruik
Adam	76	2;9.18	-
Eve	14	2;1	-
Sarah	205	3;0.27	2;7.5
Shem	282	2;5.17	-

Tabel 6 - Leeftijdvergelijking eerste contrastieve *but* en eerste partikel *but* uit de Childes-files van vier Engelse kinderen

Bij Adam, Eve en Shem staat in Tabel 6 geen leeftijd van het eerste partikelgebruik. Dit

betekent dat *but* in de Childes-files van deze kinderen helemaal niet als partikel voorkomt. In de data van de Engelse Sarah is het partikel *but* wel te vinden. Dit partikel verschijnt zelfs al eerder dan het eerste contrastieve *but*, wat erop lijkt te wijzen dat Sarah gebruik zou kunnen maken van fonologische bootstrapping. Nadere bestudering van haar uitingen wijst echter uit dat dit eerste partikelgebruik niet productief is. Zoals blijkt uit (34), komt het partikel *but* alleen voor in een liedje dat hoort bij een dans die ze samen met haar moeder oefent.

(34)	moeder: my name is Sarah Barnes and all the world	Sarah: all world.
	moeder: rings.	Sarah: rings.
	moeder: with my fame.	Sarah: my fame.
	moeder: I sing.	Sarah: I sing
	moeder: I dance.	Sarah: I dance.
	moeder: everyone but me.	Sarah: a but me.
	moeder: is out of step.	Sarah: out step.

Buiten dit lied gebruikt Sarah *but* nauwelijks als partikel. De eerste keer dat ze het zelfstandig produceert, is in de uiting in (35).

- (35) everybody asleep but me (Sarah 3;7.23)

Op deze leeftijd (3;7.23) heeft Sarah het contrastieve gebruik van *but* echter al verworven. Hieruit blijkt dat ook zij, net als de andere Engelse kinderen, geen gebruik maakt van bootstrapping. Het verschil tussen de Nederlandse en de Engelse sequentie (genoemd in paragraaf 5.4 en 6.1), zou dus inderdaad verklaard kunnen worden vanuit het feit dat alleen Nederlandse kinderen gebruik kunnen maken van fonologische bootstrapping.

Al met al kan de bootstrapping-techniek een goede verklaring bieden voor afwijkingen van de conceptuele en grammaticale hypothesen. Hoewel de bootstrapping-theorie voor dit onderzoek een post hoc-verklaring is, is het wel opvallend dat *en*, *toen* en *maar* de enige connectieven in het corpus zijn waarvoor deze verklaring mogelijk is: dit zijn de enige woorden die ook zinsintern kunnen voorkomen. Des te belangrijker is het om vast te stellen dat juist deze woorden relatief vroeg in het taalgebruik van kinderen voorkomen.

6.3 Conclusie

Concluderend: de noties conceptuele en grammaticale complexiteit zoals geoperationaliseerd in de hypothesen A, B, C en D bieden goede aanknopingspunten om de sequentie van de connectieverwerving te verklaren. De genoemde hypothesen kunnen gezien worden als aparte dimensies, waarop steeds één van de (conceptuele of grammaticale) eigenschappen centraal gesteld wordt. De precieze verwervingsvolgorde wordt bepaald door de interactie tussen deze dimensies en door de aanwezigheid van andere factoren, zoals de mogelijkheid om de bootstrapping-techniek toe te passen.

Nader onderzoek moet uitwijzen hoe de verschillende factoren interageren en in hoeverre bootstrapping het gebruik van connectieven inderdaad vergemakkelijkt. In een vervolgonderzoek zal ik ook nagaan in hoeverre de primitieven *bron van coherentie* en *volgor-*

de van de segmenten van belang zijn om de verwervingsvolgorde van connectieven te verklaren. Daarnaast zal ik onderzoeken welke rol de grammaticale en conceptuele complexiteit spelen in de diachrone ontwikkelingen die connectieven hebben ondergaan.

• Bibliografie

- Bloom, L., M. Lahey, L. Hood, K. Lifter & K. Fiess (1980).** Complex sentences: acquisition of syntactic connectives and the semantic relations they encode. *Journal of Child Language* 7, 235-261.
- Bol, G. & F. Kuiken (1988).** *Grammaticale analyse van taalontwikkelingsstoornissen*. Dissertatie, Universiteit van Amsterdam.
- Boogaart, P.C. uit den (red.) (1975).** *Woordfrequenties in geschreven en gesproken Nederlands*. Utrecht: Oosthoek, Scheltema & Holkema.
- Brown, R. (1973).** *A first language: the early stages*. Cambridge: Harvard University Press.
- Clahsen, H., S. Eisenbeiss & A. Vainikka (1994).** The seeds of structure. In: T. Hoekstra & B.D. Schwartz (red.), *Language acquisition studies in generative grammar*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 85-118.
- Clark, E.V. (1982).** The young word maker: a case study of innovation in the child's lexicon. In: E. Wanner & L.R. Gleitman (red.), *Language acquisition: the state of the art*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Degand, L. (1996).** *A situation-based approach to causation in Dutch with some implications for text generation*. Dissertatie, Universit  catholique de Louvain.
- Degand, L. (1998).** Het ideationele gebruik van *want* en *omdat*: een geval van vrije variatie? *Nederlandse Taalkunde* 3, 309-326.
- Elbers, L. & F. Wijnen (1992).** Effort, production skill and language learning. In: C. Ferguson e.a. (red.), *Phonological development: models, research, implications*. Timonium: York Press.
- Foolen, A. (1993).** *De betekenis van partikels*. Dissertatie, Katholieke Universiteit Nijmegen.
- G. Geerts e.a. (1997).** *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Tweede, geheel herziene druk. Groningen/Deurne: Martinus Nijhoff/Wolters Plantyn.
- Halliday, M.A.K. & R. Hasan (1976).** *Cohesion in English*. London: Longman.
- Ingram, D. (1989).** *First language acquisition: method, description, and explanation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kampen, J. van (1997).** *First steps in wh-movement*. Dissertatie, Universiteit Utrecht.
- Knott, A. & T. Sanders (1998).** The classification of coherence relations and their linguistic markers: an exploration of two languages. *Journal of Pragmatics* 30, 135-175.
- Kyrtziz, A., J. Guo & S. Ervin-Tripp (1990).** Pragmatic conventions influencing children's use of causal constructions in natural discourse. In: K. Hall e.a. (red.) *Proceedings of the sixteenth annual meeting of the Berkeley Linguistics Society*, 205-214.
- MacWhinney, B. & C. Snow (1990).** The child language data exchange system: an update. *Journal of Child Language* 17, 457-472.
- Ouden, H. den (1995).** De verwerving van de negatief causale relatie. *Toegepaste taalwetenschap in artikelen* 53, 83-94.
- Pander Maat, H. (1994).** *Tekstanalyse; een pragmatische benadering*. Groningen: Martinus Nijhoff.

- Pinker, S. (1984).** *Language learnability and language development*. Cambridge etc.: Harvard University Press.
- Pit, M., H. Pander Maat & T. Sanders (1997).** 'Doordat', 'omdat' en 'want'; perspectieven op hun gebruik. *Taalbegheersing* 3, 238-251.
- Sanders, T.J.M., W.P.M. Spooren & L.G.M. Noordman (1992).** Toward a taxonomy of coherence relations. *Discourse Processes* 15, 1-35.
- Sanders, T.J.M., W.P.M. Spooren & L.G.M. Noordman (1993).** Coherence relations in a cognitive theory of discourse representation. *Cognitive Linguistics* 4, 93-133.
- Schaerlakens, A.M. & S. Gillis (1987).** *De taalverwerving van het kind; een hernieuwde oriëntatie in het Nederlandstalig onderzoek*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Slobin, D.I. (1973).** Cognitive prerequisites for the development of grammar. In: C.A. Ferguson & D.I. Slobin (red.), *Studies of child language development*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Spooren, W. (1997).** The processing of underspecified coherence relations. *Discourse Processes* 24, 149-168.
- Spooren, W., T. Sanders & J. Visser (1994).** Taxonomie van coherentierelaties: evidentie uit taalverwervingsonderzoek. *Gramma/TTT* 3, 33-54.
- Spooren, W., H. Tates & T. Sanders (1996).** Taalverwerving en de classificatie van coherentierelaties. *Nederlandse Taalkunde* 1, 26-52.
- Sweetser, E.E. (1990).** *From etymology to pragmatics. Metaphorical and cultural aspects of semantic structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wijk, C. van & G. Kempen (1980).** Funktiwoorden - een inventarisatie voor het Nederlands. *ITL Review of Applied Linguistics* 47, 53-68.
- Wijnen, F. (1990).** *On the development of language production mechanism*. Dissertatie, Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Wing, C.S. & E.K. Scholnick (1981).** Children's comprehension of pragmatic concepts expressed in 'because', 'although', 'if' and 'unless'. *Journal of Child Language* 8, 347-365.

Forum

Naar een rehabilitatie van het ABN

De benaming *ABN* is niet bepaald populair in de taalkunde; hij staat voor *Algemeen Beschaafd Nederlands* en tegen dat 'beschaafd' bestaat bezwaar, al heel lang trouwens. Kloeke uitte zijn bezwaren bijvoorbeeld al in 1936 (Kloeke 1951:12). Maar sinds de jaren 1960, de periode waarin iedereen gelijk werd verklaard en dus 'beschaafd' was, werd *ABN* per definitie een onmogelijke of, beter misschien zelfs, een overbodige term, althans naar de mening van taalkundigen, want leken-taalgebruikers hebben met de term zelden moeite gehad. Nog steeds is het de enige benaming voor onze gesproken cultuurtaal die in de Nederlandse samenleving functioneert.

Er zijn in het verleden allerlei pogingen gedaan om de benaming, eerst in zijn volle vorm, *Algemeen Beschaafd Nederlands*, later ook de afkorting *ABN*, te vervangen door iets wat minder pijnlijk klonk, maar pas de sociolinguïstiek is er in de jaren 70 in geslaagd de benaming in de taalwetenschappelijke literatuur te elimineren. Men greep terug op het oudere *Standaardtaal* of *Standaardnederlands*. Deze benaming werd, net als andere eerder bedachte namen, ingevoerd als synoniem voor *ABN*. *Standaardnederlands* had het voordeel dat het de negatieve implicatie van 'beschaafd' mist. *Beschaafd* suggereert immers dat er ook 'onbeschaafde' spraak bestaat.

De term '*Standaard-Nederlandsch*' komt, voorzover ik zie, het eerst voor in de lange titel van Zwaardemaker-Eijkman (1928). Bij Kaiser (1934) kwam ik tegen '*standaard-uitspraak*'. Ze bedoelen er allemaal mee: een volledig genormeerde uitspraak die je op grammofoonplaten kunt vastleggen of waarvan je de fonetische kenmerken kunt beschrijven. Grammofoonpla-

ten zijn er inderdaad gemaakt, maar uit de binnengekomen kritiek bleek dat de poging niet was geslaagd. Uit het feit dat het blijkbaar niet mogelijk was een bepaalde uitspraak als 'standaard' aan te merken, werd door sommigen de conclusie getrokken dat er dus niet zoets was als een standaard-uitspraak (Kloeke 1951:42). Daaruit volgde dan weer, dat ook benaming *Standaard-Nederlands* onbruikbaar was. In zijn brochure *Gezag en norm bij het gebruik van Verzorgd Nederlands* bepleitte Kloeke de term *Verzorgd Nederlands*, omdat die benaming recht doet aan de variatie die er binnen de omgangstaal aan te wijzen is: er zijn immers allerlei vormen en gradaties van 'verzorging' mogelijk (Kloeke 1951:31-32).

Als Van Haeringen aan zijn bespreking van Kloekes brochure de titel '*Standaard-Nederlands*' meegeeft, bedoelt hij daar naar eigen zeggen hetzelfde mee als Kloeke met *Verzorgd Nederlands* (Van Haeringen 1951:120). Net als Kloeke kan hij zich namelijk goed vinden in de opvatting van twee figuren uit heel verschillende werelden, namelijk Lambert ten Kate (18e-eeuw) en G.B. Shaw (19e-eeuw), die van mening zijn dat het ideaal van een standaardtaal ligt 'aan de grens, maar tegelijk ook hoger dan het gemiddelde niveau van de feitelijk waargenomen spreekhabitus der beschaafden.' Daarmee is, zegt Van Haeringen, tegelijk erkend dat er een levendig besef van dat ideaal bestaat. 'En wat wil men meer?' (Van Haeringen 1951:120). Dat ideaal heet bij Van Haeringen *Standaard-Nederlands*. Maar toch is er een essentieel verschil tussen zijn opvatting en die van Kloeke. Van Haeringen meent dat er een norm bestaat, die lang niet altijd gehaald wordt, maar

die wel degelijk functioneert en dus een naam nodig heeft. Kloeke geeft zoveel gewicht aan het feit dat een groot aantal 'beschaafdsprekenden' die norm niet halen dat hij die als onrealistisch terzijde schuift en kiest voor het dynamische *Verzorgd Nederlands*.

Aanvankelijk werden de termen *standaardtaal* en *Standaard-Nederlands* sinds de jaren 1960 in beide betekenissen tegelijk en vooral ook door elkaar gebruikt: zowel het (virtuele) ABN als het (reële) *beschaafde Nederlands* of het *Nederlands van beschaafden* kon ermee worden aangeduid. Ze vielen ook grotendeels samen. Maar dan komt daar, door de opkomst van de sociolinguïstiek, verandering in. Het begrip 'standaardtaal' in zijn tweede betekenis werd opgerekt, zodat er een kloof begon te ontstaan tussen 'standaardtaal' en de klassieke ABN-norm, zo breed dat die norm en zijn benaming ABN buiten het blikveld van de taalkundigen vielen en werden afgedankt.

In het leerboek van Appel e.a. (1976) is de standaardtaal 'de officiële taal' (101), of de 'variëteit die een bijzondere positie inneemt' of 'die als norm wordt erkend' (126). Hier is Standaardtaal dus nog synoniem met ABN. Maar gaandeweg werd het begrip 'standaardtaal' steeds vager en bleef het definiëren van wat standaardtaal is, steeds vaker achterwege. In de dissertatie van Hagen bijvoorbeeld, over 'Standaardtaal en dialectsprekende kinderen' (Hagen 1981) is geen definitie maar ook geen enkele inhoudelijke omschrijving van het begrip standaardtaal te vinden; alsof het een duidelijke zaak is. Van de Velde geeft een externe omschrijving: 'Een meer op functionele leest geschoolde (sic) definitie van standaardtaal lijkt beter bruikbaar. Standaardtaal is daarbij "a codified variety of a language that serves the multiple and complex communicative needs of a speech community that has either achieved modernization or has the desire of achieving it" (Garvin 1993:41)' (Van de Velde (1996:30), maar zijn boek laat zien dat hij dat 'codified variety' wel heel ruim opvat.

In het ontbreken van een duidelijke inhoudelijke omschrijving van wat de standaardtaal is, heeft men proberen te voorzien op een manier die typerend is voor de tijdgeest: laat de mensen zelf bepalen wat ze vinden dat standaardtaal is. Een goed voorbeeld daarvan vinden we in een onderzoeksvoorstel van de Stichting Taalwetenschap uit 1988, dat tot doel had de uitspraak van het 'Standaard-Nederlands' te beschrijven, inclusief de geaccepteerde stilistische en geografische variatie. In de opzet van het project zouden verschillende groepen luisteraars een oordeel geven over de hen aangeboden spraakfragmenten in termen van acceptabel, niet-acceptabel.

We zijn dan wel heel ver af van het door Van Haeringen gehuldigde 'ideaal'. In dit plan werd het aan taalgebruikers overgelaten te bepalen of ze een bepaalde variëteit acceptabel vonden. Alles wat zij goed zouden vinden, zou als standaardtaal moeten worden beschouwd. Het is duidelijk dat we dan op weg zijn naar een definitie van de gebruikers en dan zijn we weer terug bij af: omdat steeds meer mensen ontwikkeld en beschaafd zijn, rekenen we al hun variëteiten van spreken tot de standaardtaal. Daar is niets op tegen, maar zo'n onderzoek heeft niets te maken met het begrip 'standaardtaal' zoals dat door Van Haeringen gedefinieerd is en zeker niet met ABN, in beide betekenissen. Dat project is toen niet door gegaan, maar de ideeën leven nog steeds, getuige het recente VNC-project 'De uitspraak van het *Standaardnederlands*' (VDW-berichten, juli 1999:29).

Wat voor merkwaardige consequenties het oprekken van het begrip 'standaardtaal' voor de taalkunde heeft, zien we bijvoorbeeld in de dissertatie van Voortman, *Regionale variatie in het taalgebruik van notabelen*, te weten die in Middelburg, Roermond en Zutphen. Uit dat boek blijkt dat de taal van de notabelen standaardtaal is omdat het de taal van notabelen is. Hoe anders is een volgende opmerking te verklaren, namelijk deze dat 'er weinig morfo-syntactische dialectismen in het Standaard Nederlands van

de elites van Middelburg, Roermond en Zutphen [worden] aangetroffen.' Dialectismen in Standaardnederlands! Bij de fonologische kenmerken is dat nog veel meer het geval. En alsof dat nog niet duidelijk genoeg is, stelt Voortman (1994:13) vast: 'Hoewel de benaming *standaardtaal* anders doet vermoeden, kent ook deze variëteit van het Nederlands, in elk geval in de gesproken vorm, wel degelijk variatie.'

Er zullen weinig taalkundigen zijn die durven beweren dat deze elites uit Middelburg, Zutphen en Roermond *ABN* spreken, en niet-taalkundigen zullen dat zeker niet doen. De benaming *standaardtaal* is blijkbaar al zo ver uitgehold dat die er wel op van toepassing is. Maar dat een onderzoeker toch niet zonder een waardevaste term kan, blijkt wel als Voortman zich op een zeker moment noodgedwongen ziet haar toevlucht tot de term 'neutraal Standaard-Nederlands' als ze *ABN* bedoelt. Deze manoeuvre is illustratief voor het bochtenwerk dat een sociolinguïst moet leveren om een redenering tot een goed einde te brengen. Zij is overigens lang niet de enige die zo'n flexibiliteit aan de dag legt.

De term 'neutraal Standaard-Nederlands' is bij mijn weten geïntroduceerd door Hagen in zijn artikel 'Groepsportret van het Nederlands'. In dat artikel over de vele soorten Nederlands die er zijn, komt de naam *ABN* één keer voor, waar het gaat over de 'totstandkoming van een gesproken eenheidstaal, waarvoor in de laatnegentiende-eeuwse periode ook voor het eerst de term *ABN* gebruikt werd.' (Hagen 1990:33). De schrijver gebruikt zelf die term daar voor het laatst, want vanaf die plaats is het steeds de 'standaardtaal'. Maar dat dat voor Hagen niet hetzelfde is als dat *ABN*, verraaft de schrijver als hij zich op blz. 34 genoodzaakt ziet te spreken van 'de zogenaamde neutrale Nederlandse standaardtaaluitspraak'. Daar hadden we vroeger nu juist de naam *ABN* voor!

Eenzelfde opmerking is te maken bij de term *algemeen Standaardnederlands*, die in Van Hout et

al. (2000) gebruikt wordt. Dat *algemeen Standaardnederlands* en het *Valkenburgs Standaardnederlands* worden in dat artikel beschouwd als twee 'variëteiten' van het Standaardnederlands (Van Hout et al., 2000:151), terwijl het toch duidelijk is dat de ene variëteit, het *Valkenburgs Nederlands*, het resultaat is van het streven van Valkenburgers om de andere variëteit te spreken die in dit artikel *algemeen Standaardnederlands* genoemd wordt, maar waar volgens de auteurs *ABN* mee bedoeld wordt.

Als ergens in de taalkunde de uitdrukking 'Het kind met het badwater weggooien' op van toepassing is dan wel op het ondoordachte afschaffen van de term *ABN* samen met het begrip waar die term voor stond. 'Neutrale standaardtaaluitspraak', het doet denken aan benamingen als 'echte' boter (tegenover onechte boter = margarine) en 'echt' gebonden, van een boek gezegd (tegenover quasi-gebonden in de betekenis 'gelijmde kladblok met een kartonnen omslag').

Dat de term *Standaardnederlands*, die er voor in de plaats kwam, door devaluatie zijn bruikbaarheid voor de taalkunde verloren heeft, wordt ook geïllustreerd door de dissertatie van Van de Velde, hoe boeiend, leerzaam en rijk aan gegevens en ideeën die ook is. Het boek is niet wat het suggereert te zijn, namelijk een verslag van een onderzoek naar 'veranderingen in de standaardtaal van de twintigste eeuw' (Van de Velde 1996:11). Van de Velde onderzoekt immers het Nederlands dat tussen 1935 en 1993 door radioreporters bij bepaalde gelegenheden gesproken is, met inachtneming van de methodologische eis tot het constant houden van belangrijke variabelen als stijl, geslacht, leeftijd, enz. Maar hij gaat voorbij aan het feit dat de eisen die de bazen van de reporters (en de luisteraars) aan de uitspraak zijn gaan stellen in de loop van de tijd niet constant gebleven zijn; die eisen blijken juist drastisch veranderd te zijn (Stroop 1998:63-64).

Van de Velde toont dus niet aan dat het *ABN* alias het *Standaardnederlands* veranderd is, maar

het soort sprekers dat geselecteerd wordt. Men koos gaandeweg voor andere variëteiten van het Nederlands. Er zijn tegenwoordig nog genoeg mensen die spreken als Han Hollander, maar ze komen er bij de omroepen meestal niet meer in, zelfs niet bij Joop van den Ende, die zelf toch tot de *ABN*-sprekers gerekend mag worden. Tegenwoordig krijgen sprekers die te netjes praten commentaar, vroeger de sprekers die plat praatten, als die de microfoon al konden bereiken. De spraak van een Eddy Jansen van 'Langs de Lijn' lokt nooit commentaar uit, maar wel het spreken van Adriaan van Dis, Jos Brink en minister Brinkhorst.

Het verst in het oprekken of uithollen van het begrip *standaardtaal* gaat Johan Taeldeman, in *De Standaard* van 9 maart 1999, als hij met voldoening 'een versoepeling en verbreding van de norm' constateert en voorstander blijkt te zijn van een 'bredere registerbeheersing', waarmee hij de term *standaard* een heel andere inhoud geeft dan die van de naam van de krant waarin zijn opmerking stond (Taeldeman 1999).

Hoe problematisch het gebruik van de term *standaardtaal* tot op heden is, werd eerder al uiteengezet in De Vries (1987). Oorzaak van de verwarring is enerzijds het ontbreken van een algemeen aanvaarde definitie, en anderzijds de twee totaal verschillende gebruikswijzen van de term *standaardtaal* (De Vries 1987:130). Als dit kenmerkend is voor de wetenschap die er zich van bedient...

In Stroop (1992a) betoog ik dat het gebruik van de benaming *standaardtaal* misleidend en onjuist is, want hij suggereert eenheid of uniformiteit, wat immers steeds de betekenis is van het voorgevoegde woord *standaard*: *standaarduitrusting*, *standaardpakket*, *standaardmeter*, *standaarddeviatie*, allemaal voorbeelden van zaken die die uniformiteit bezitten. Toen ik er later in *Onze Taal* (Stroop 1992b) nog eens over schreef, onder de titel 'Weg Standaardtaal', gebruikte ik het woord overigens nog in de oorspronkelijke betekenis, namelijk als synoniem voor *ABN*. Ik

heb door zo te doen mijn bijdrage geleverd aan de terminologische en inhoudelijke verwarring rondom *ABN*, *Standaardtaal*, enzovoort. 'Weg Standaardtaal' wilde zeggen dat ik vastgesteld heb dat het ideaal van een uniforme standaardtaal (ik bedoelde daar dus eigenlijk het *ABN* mee) in Nederland verdwenen is.

In deze bijdrage wil ik aan de door anderen veroorzaakte, maar door mij voortgezette verwarring een einde proberen te maken door te pleiten voor een rehabilitatie van begrip én term *ABN*. Ik doe dat op basis van de opmerkelijke resultaten van een eerste onderzoek naar de perceptie van verschillende soorten Nederlands. Dat onderzoek is bedacht en opgezet door Renée van Bezooijen in Nijmegen; ik heb er in Amsterdam aan meegewerkt.

Bij het onderzoek waren 80 vrouwen betrokken, verdeeld over vier groepen. De eerste groep bestond uit 20 jonge vrouwen uit de Randstad, de tweede uit 20 jonge vrouwen uit de 'provincie', dat wil zeggen uit de oostelijke helft van Nederland. De vrouwen uit deze twee groepen waren twintigers. Zo waren er ook twee groepen oudere vrouwen, veertigers en vijftigers, een uit de Randstad, een uit de 'provincie'. Alle vrouwen behoorden tot de hoge middenklasse.

De luistertoets waaraan de luisteraars hebben deelgenomen bestond uit een collectie van korte spraakfragmenten van 15 spreeksters. Deze spreeksters behoorden (op één na) ook tot de hoge middenklasse, vanwege hun afkomst en/of opleiding en maatschappelijke positie. Naar het oordeel van Renée van Bezooijen en mijzelf, spreken drie van hen *ABN*, drie Nederlands met een Amsterdams accent, drie Nederlands met een randstedelijk accent en zes *Pol-dernederlands*. Dit laatste heeft als voornaamste kenmerk dat alle fonemen *ABN*-achtig zijn, alleen de diftongen *ei*, *ui* en *ou* worden verlaagd tot *aai*, *ou* en *aaui*. De deelnemers aan de test waren van onze rubricering uiteraard onkundig. De 15 spraakfragmenten waren in twee verschillende volgordes achter elkaar gemon-

teerd om het effect van het op elkaar volgen van spraaktypen te neutraliseren. De helft van de luisteraars kreeg volgorde A te horen, de andere helft volgorde B.

De luisteraars werd gevraagd de spraakfragmenten te beoordelen op 7-punts waarderingsschalen. De score-resultaten van een van deze waarderingsschalen presenteer ik hier in de vorm van een grafiek, die vervaardigd is en aan mij welwillend ter publicatie beschikbaar is gesteld door Renée van Bezooijen.

De onderhavige grafiek betreft de waarderingsschaal 'ABN'. Op de horizontale as staan de vier typen spraakfragmenten die beluisterd zijn. Op de verticale as de hoogtes van de gemiddelde scores, verdeeld over de vier groepen luisteraars: RO: randstedelijke ouderen; RJ: randstedelijke jongeren; PO: provinciale ouderen; PJ: provinciale jongeren. De grafiek brengt in beeld de scores op de vraag die bij elk fragment beantwoord moest worden: vindt u deze spraak 'plat of ABN', waarbij er een keuze was uit 7 posities tussen deze beide uitersten. De grafiek begint bij 2 en eindigt bij 6 omdat de uitersten, 1 en 7, niet gehaald werden. Vooraf merk ik op dat geen van beide termen, *plat* en *ABN* bij de toets is toegelicht of verduidelijkt. Dat geldt overigens ook voor de andere kwalificaties in de schalen, die in vervolpublicaties aan de orde zullen komen.

Om maar meteen het opmerkelijkste te signaleren: de scores *ABN* bij de fragmenten *ABN* zijn bijzonder hoog en dat bij alle vier de groe-

pen luisteraars. Dat betekent dat vrijwel iedereen van de 80 luisteraars het *ABN* als zodanig herkent. Er is daarbij geen noemenswaard score-verschil tussen oud en jong, noch tussen randstad en provincie. Met andere woorden, er bestaat bij vrouwen uit de hoge middenklasse geen verschil van mening over wat *ABN* is en wat niet.

Men kan in de uitkomsten zelfs iets terugvinden van de virtuele status van het *ABN*, namelijk dat het in de eerste plaats een norm is waarnaar gestreefd wordt, maar die niet altijd gehaald wordt, want het is opvallend dat de scores voor *ABN*, hoe unaniem ook, in de vier groepen luisteraars niet hoger reiken dan het gemiddelde 6, waar 7 de uiterste mogelijkheid was. De drie *ABN*-sprekers spraken dus naar de algemene opinie van de groep luisteraars 'bijna' *ABN*; hier komen de eerder geciteerde ideeën van Ten Kate en Shaw in gedachten!

We kunnen niet anders concluderen dan dat er weinig taalkundige begrippen zijn waarbij zoveel consensus bestaat, althans buiten de taalkunde! Er is bovendien ook een perfecte pragmatische definitie op te baseren:

ABN is Nederlands waarvan iedereen weet dat het *ABN* is.

Dit is niet eens zo'n erg nieuw geluid want al in 1908 beweerde Hesseling: 'wat de beschaafde spreektaal is weet elk Nederlander' (Kloeke 1951:53). Tot een soortgelijke constatering komt ook Wells (1986:279) voor het Engels: 'Everyone in Britain has a mental image of RP, even though they may not refer to it by that name and even though the image may not be very accurate.' Ik meen dat de status van het *ABN* zelfs nog geprononceerder is en parafrazeer dit Engelse citaat daarom aldus: 'Iedereen in Nederland heeft een duidelijk beeld van het *ABN*, gebruikt ook die term en bovendien op een uiterst accurate wijze, dat wil zeggen in overstemming met de visie van taalkundigen.'

Wat een kapitale vergissing is het geweest om

zo'n begrip-en-term overboord te zetten en te vervangen door een term die door zijn verworven rekbaarheid onbruikbaar is. Nog vreemder is trouwens dat de term *ABN* onder andere afgewezen werd en wordt op grond van het feit (?) dat maar 3% van de Nederlandse bevolking het zou spreken, wat Kloeke overigens nooit beweerd heeft (Kloeke 1951:28).

Stel je zo'n redenering eens voor als het om verkeersregels gaat. Wie op de weg zit, kan vaststellen dat hoogstens 10% van de automobilisten zich aan de snelheidsregels houdt, maar niemand komt op het idee daaruit te concluderen dat die automobilisten de regels niet kennen of dat die regels geen realiteit zijn.

Zo is ook een taalnorm, waaraan maar 3% van de bevolking zou voldoen, daarom nog niet onrealistisch (Hagen 1990: 34).

Mijn voorstel is om kind en badwater weer terug te halen en de term *ABN* weer volledig in ere te herstellen, vervolgens de misleidende term *Standaardnederlands* af te schaffen en te vervangen door een benaming die de volgende inhoud dekt: alle soorten Nederlands, die als verzorgd, keurig Nederlands worden gevoeld en die in alle 'externe' situaties gebruikt en geaccepteerd worden. Voorbeeld: *Algemeen Aanvaard Nederlands (AAN)*, of *Algemeen Nederlands (AN)*. Zo'n naam kan ook in de toekomst blijven dienen, want het is duidelijk dat de tolerantie in Nederland tegenover alle mogelijke variëteiten van gesproken Nederlands, eerder zal toenemen. Ook het *ABN* valt onder de aanduiding *Algemeen Nederlands*, maar het heeft daarnaast een bijzondere status omdat het tegelijk ook als norm functioneert bij iedereen die *Algemeen Nederlands* wil spreken.

Het verschil tussen *ABN* en *Algemeen Nederlands* in de hedendaagse spreektaal wordt duidelijker als men er zich concrete sprekers bij voorstelt. Het valt bijvoorbeeld moeilijk vol te houden dat minister De Grave *ABN* spreekt, of Thijs Wöltgens, of de voorzitter van de Tweede Kamer, Jeltje van Nieuwenhoven. Maar ze spreken naar mijn mening wel allemaal *Alge-*

meen Nederlands. Nog een aantal respectabele, beschaafde Nederlanders die geen *ABN* maar wel *AN* spreken zijn: Ivo de Wijs, Noraly Beyer, Jan Stroop, Koningin Beatrix, Paul de Leeuw, minister Brinkhorst, de elites uit Middelburg, Zutphen en Roermond. De een wijkt van het *ABN* af naar boven toe, die spreekt *Bovennederlands* (zie Stroop 1998:92-97), de ander naar beneden. Sprekers die het '*ABN*' benaderen, of gewoon *ABN* spreken, zijn Pia Dijkstra, minister Borst, Harmen Siezen, Joop van Zijl; de laatste twee vormen ook de top-2 van het onderzoek van Smakman en Van Bezooijen (1997).

De uitkomsten van het hierboven aangehaalde perceptie-onderzoek van Van Bezooijen (1999), in het bijzonder waar het de kennis van het begrip *ABN* betreft, worden door tal van andere observaties ondersteund en geïllustreerd. In ingezonden brieven in kranten bijvoorbeeld wordt steevast gesproken over *ABN*, nooit over *Standaardnederlands*. Hetzelfde geldt voor contactadvertenties. Als er al eens eisen gesteld worden aan een beoogde partner op het gebied van taalgebruik, wat zelden voorkomt, dan wordt de term *ABN* gehanteerd. De conclusie ligt voor de hand: de term *Standaardnederlands* hoe (schijn-)democratisch ook, is nog steeds niet gemeengoed geworden. De gemiddelde ontwikkelde Nederlander heeft het over het *ABN*. Die Nederlander weet ook precies wat er onder verstaan wordt. Hij formuleert bijvoorbeeld: deze onderwijzer spreekt beter *ABN* dan die andere. Hij of zij, hanteert daarbij blijkbaar een voor hem of haar duidelijke norm. Zie ook Molewijk (1992:527, noot 3).

Over het functioneren van het *ABN* als norm nog het volgende. Ik beweer dat iedereen in Nederland die zijn kinderen of kleinkinderen goed Nederlands wil leren daarbij dezelfde *ABN*-norm in zijn hoofd heeft, of het nu vrouwen uit Valkenburg betreft, een academicus in het Gooi, of een nieuwslezeres van het NOS-Journaal. Alle Nederlanders die hun kinderen met aandacht hun moedertaal leren, gaan uit van het *ABN*. We hebben het niet over het

eindresultaat van de spraakspanningen, maar over de intentie. Als een Noord-Hollandse dialectspreker, die van huis uit *skool, skieten, skuiven* e.d. zegt, Nederlands spreekt, richt hij zich niet op zijn buurman, zoals die Nederlands spreekt, maar op het Nederlands dat hij als norm erkent en waarvan hij weet hoe het is. Dat is hetzelfde Nederlands als Limburgse ouders in hun hoofd hebben als ze hun kinderen verbeteren. Hoe zou het ook anders kunnen.

Van de Velde (1996:11) meent dat de klachten over de 'verloedering' van het Standaard-Nederlands (wat overigens door de klagers altijd *ABN* genoemd wordt!) een aanwijzing zijn voor de inherente variabiliteit van de standaardtaal, maar je kunt dat fenomeen veel beter beschouwen als een aanwijzing dat de mensen nog een duidelijke norm in hun hoofd hebben. Net zo goed als de door Kloeke gepropageerde term *Verzorgd Nederlands* impliciet een norm veronderstelt, want het gaat toch om verzorging in die ene specifieke richting.

Dat de norm veelal het meest wordt benaderd door 'een hoorbaar Hollandse uitspraak' (Smakman en Van Bezooijen 1997), wat maakt dat uit. Het is bovendien historisch verklaarbaar en maatschappelijk aanvaard, zoals hiervoor gebleken is. Het blijkt trouwens ook uit het interessante feit dat bij het bekende Kerkrade-onderzoek aan de kinderen werd gevraagd: 'wat praat je liever: Hollands of plat?' (Stijnen, Hagen en Vallen 1980:314)!

Het is dagelijks waarneembaar dat de meeste Nederlanders genoeg nemen met een steeds mindere benadering van de norm. Dat hoeft nog niet te betekenen dat de *ABN*-norm zelf daardoor aan grote veranderingen onderhevig is. Ik betwijfel ook of er tussen de spraak van personen die door luisteraars van heden als *ABN*-sprekers worden aangewezen en die van soortgelijke sprekers uit het verleden, wel zoveel verschil bestaat als wel eens gesuggered wordt.

Maar als er op den duur nooit meer Nederlands gehoord zal worden dat sterk overeen-

komt met de huidige *ABN*-norm, zal een ander soort Nederlands, een sub-*ABN*, er de plaats van innemen. Mijn eerdere negatieve verwachtingen van 1992 zijn wat overdreven geweest, maar dat het *ABN* zijn bijzondere status aan het verliezen is, is al een feit. Dat blijkt uit de andere resultaten van het Nijmeegs-Amsterdamse onderzoek; zie voor een eerste publicatie daarover Van Bezooijen (1999). Welk Nederlands de nieuwe norm wordt, is nog afwachten, maar dat die gaat ontstaan, is meer dan waarschijnlijk. En laten we die dan ook maar weer *ABN* noemen.

Bibliografie

de met * gemerkte artikelen zijn integraal opgenomen in de website:

<http://www.hum.uva.nl/poldernederlands>

Appel, R., G. Hubers en G. Meijer (1976).

Sociolinguïstiek. Utrecht: Het Spectrum.

Bezooijen (1999), R. van. Onderzoekscollege naar de waarneming van het Poldernederlands. In: *VDW-berichten* [van de Vereniging voor Dialectwetenschap], nummer 5, juli 1999, blz. 30-32. (*)

Haeringen (1951), C.B. van. Standaard-Nederlands. In: id., *Grammarie* (1962). Assen: Van Gorcum.

Hagen (1981), A.. *Standaardtaal & dialectspreekende kinderen*. diss. Nijmegen.

Hagen (1990), A.. Groepsportret van het Nederlands. In: *Onze Taal*, 59e jrg. nr. 2/3, blz. 32-39.

Hout (2000), R. van, P. Adank, V.J. van Heuven. Akoestische metingen van Nederlandse klinkers. In: *Taal en Tongval*, 52e jrg. nr.1, blz.150-162.

Kaiser (1934), L. Spraak-taal-uitspraak. In: *Onze Taaltuin*, 3e jrg. blz. 329-343.

Kloeke (1951), G.G.. *Gezag en Norm bij het gebruik van Verzorgd Nederlands*. Amsterdam: J.M. Meulenhoff.

Molewijk (1992), G.C.. *Spellingverandering van*

zin naar onzin (1200-heden). 's- Gravenhage: Sdu uitgeverij.

Smakman, D. en R. van Bezooijen (1997).

Een verkenning van populaire ideeën over de standaardtaal in Nederland. In: *Taal en Tongval* themanummer 10, blz. 126- 139.

Stijnen, P.J., A. Hagen en A. Vallen (1980).

Dialect als onderwijsprobleem: een verslag van het Kerkrade-project. In: G. Geerts en A. Hagen, *Sociolinguïstische studies* 1 (1980). Groningen: Wolters.

Stroop (1992a), J.. Towards the end of the

standard language in the Netherlands. In: J.A. van Leuvensteijn and J.B. Berns (eds.), *Dialect and Standard Language in the English, Dutch, German and Norwegian Language Areas*. Amsterdam: North-Holland.(*)

Stroop (1992b), J.. Weg Standaardtaal. In:

Onze Taal 61e jrg., blz. 179-182.(*)

Stroop (1998), J.. *Poldernederlands; waardoor*

het ABN verdwijnt. Amsterdam: Bert Bakker, 116 blz.

Taeldeman (1999), J.. Het ABN heeft afge-

daan: NEE. In: *De Standaard* 9 maart 1999; ook op de website, rubriek *Journalistiek*. (*)

Velde (1996), Hans van de. *Variatie en verande-*

ring in het gesproken Standaard- Nederlands (1935-1993). diss. Nijmegen.

Voortman (1994), B.. *Regionale variatie in het*

taalgebruik van notabelen. diss. Amsterdam.

Vries (1987), J.W. de. De standaardtaal in

Nederland. In: J. de Rooij (red.), *Variatie en Norm in de Standaardtaal*. Amsterdam: Meertens Instituut.

Wells (1986), J.C.. *Accents of English 2; The Bri-*

tish Isles. Cambridge: University Press (reprinted 1996).

Zwaardemaker Cz., H. en L.P.H. Eijkman

(1928). *Leerboek der fonetiek inzonderheid met betrekking tot het Standaard-Nederlandsch*.

Haarlem: De erven F. Bohn.

Jan Stroop
Nederlandse taalkunde
Faculteit der Geesteswetenschappen
Universiteit van Amsterdam

Digitaal

Het Corpus gesproken Nederlands

In juni 1998 is het project Corpus Gesproken Nederlands (CGN) van start gegaan. Dit vijfjarig project is gericht op de aanleg van een databank van het hedendaags Standaardnederlands zoals dat wordt gesproken door volwassenen in Nederland en Vlaanderen. De beoogde omvang van het corpus is circa tien miljoen woorden, waarvan tweederde afkomstig is uit Nederland, en eenderde uit Vlaanderen. Het CGN bestaat uit een verzameling van een groot aantal fragmenten van (opnames van) gesproken tekst. In totaal gaat het hierbij om een duizendtal uren spraak. Al het materiaal wordt orthografisch getranscribeerd. Daarbij worden om de twee à drie seconden ankerpunten aangebracht die in een later stadium worden gebruikt om de transcriptie te koppelen aan het spraaksignaal. De orthografische transcriptie vormt het uitgangspunt voor de lemmatisering en de verrijking van het materiaal met woordsoortinformatie. Verder is er voor een selectie van één miljoen woorden voorzien dat er een fonetische transcriptie wordt vervaardigd, er een geverifieerde koppeling van het spraaksignaal met de transcriptie op woordniveau beschikbaar komt en dat het materiaal door middel van een syntactische analyse wordt verrijkt. Tenslotte wordt een bescheiden deel van het corpus, circa 250.000 woorden, van een prosodische annotatie voorzien, waarbij de belangrijkste grenzen van woordgroepen (frasegrenzen) alsmede de één of twee belangrijkste woorden (zinsaccenten) van elke frase worden aangeduid.

Het CGN is van groot belang voor de verdere ontwikkeling van de Nederlandstalige taal- en spraaktechnologie. Daarbij valt te denken aan toepassingen op het gebied van de mens-machine-communicatie zoals bv. automatische

spraakherkenners en dialoogsystemen. Daarnaast biedt het Corpus interessant materiaal voor allerhand taalkundig en cultuur-historisch onderzoek. Met zijn authentieke opnames geeft het CGN immers een uniek beeld van het Nederlands zoals Nederlanders en Vlamingen dat spreken aan het begin van de 21^e eeuw in het leven van alledag.

Het CGN-project wordt gefinancierd door de Vlaamse en Nederlandse Regering en door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Het totale budget bedraagt circa 4,6 miljoen euro. Alle rechten zijn in handen van de Nederlandse Taalunie. Van het materiaal mag derhalve niets verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt worden op welke wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de Nederlandse Taalunie. Het project wordt gecoördineerd vanuit twee locaties: Gent voor Vlaanderen en Nijmegen voor Nederland.

Corpusontwerp en -opbouw

Het uitgangspunt bij het ontwerp van het CGN is geweest dat het corpus bij voorkeur zo wordt samengesteld en een zodanige omvang heeft dat het optimaal bruikbaar is voor het onderzoek in de diverse onderzoekdisciplines en toepassingsgebieden. Het probleem dat zich daarbij voordoet is dat het gesproken Nederlands wordt gekenmerkt door een grote mate aan diversiteit, terwijl ook de interessen van de verschillende gebruikersgroepen en de daaruit voortvloeiende vereisten ten aanzien van het corpus op een aantal punten nogal uiteenlopend blijken te zijn. Daarnaast zijn er een aantal beper-

kende factoren die van invloed zijn op het ontwerp. Onder die factoren zijn de volgende: (1) de beschikbare tijd en middelen; (2) de technische mogelijkheden waarover men kan beschikken voor het maken van de opnames en de verdere bewerking van de data; en (3) de juridische regelgeving waaraan men gehouden is met betrekking tot het verzamelen en openbaar maken van data. Er is derhalve gekozen voor een ontwerp zodanig dat het resulterende corpus beschouwd kan worden als een noodzakelijkerwijs beperkte doch plausibele steekproef van het hedendaags Standaardnederlands, waarbij tevens zoveel mogelijk tegemoet gekomen wordt aan de wensen en behoeften van de verschillende groepen potentiële gebruikers. Ook is rekening gehouden met de

databestanden die voor het Nederlands reeds beschikbaar zijn, dit om duplicatie te voorkomen en de beschikbare middelen optimaal in te zetten.

Het CGN omvat opnames van alledaagse gesprekken die Nederlanders c.q. Vlamingen met elkaar voeren over allerhande onderwerpen en in uiteenlopende situaties. Ook worden er in het corpus (fragmenten van) radio- en televisieprogramma's, interviews, lezingen en telefoongesprekken opgenomen. De samenstelling van het corpus met daarbij de omvang van de componenten in aantallen woorden wordt schematisch weergegeven in Figuur 1. Voor alle opnames is informatie beschikbaar over de sprekers. Het gaat daarbij o.a. om gegevens over geslacht, leeftijd, regio, opleiding en beroep.

Figuur 1. Samenstelling Corpus Gesproken Nederlands

dialoog / multiloog 8.110.000	privé 6.635.000		spontaan 6.635.000	direct 'face-to-face' 3.460.000	conversaties 3.000.000
					interviews 460.000
				'distanced' 3.175.000	'telefoondialogen' 3.000.000
					zakelijke onderhandelingen 175.000
	publiek 1.475.000	uitgezonden 750.000	min of meer voorbereid 750.000		interviews en discussies 750.000
		niet uitgezonden 725.000	spontaan 725.000		discussies, debatten, vergaderingen 375.000
				lessen 350.000	
monoloog 1.890.000	privé 40.000		min of meer voorbereid 40.000		beschrijving van route of plaatjes 40.000
	publiek 1.850.000	uitgezonden 950.000	spontaan 250.000		spontaan commentaar 250.000
			min of meer voorbereid 700.000		actualiteitenrubrieken, reportages 250.000
					beschouwingen, commentaren 200.000
		niet uitgezonden 900.000	min of meer voorbereid 900.000		lezingen, toespraken 275.000
				voorgelezen tekst 625.000 (+ 375.000)	

Opname en digitalisering

Voor een deel worden opnames in eigen beheer gemaakt; daarnaast worden opnames verkregen uit samenwerkingsverbanden met andere projecten, bedrijven, organisaties en instellingen. We noemen hier o.a. het VNC project 'De uitspraak van het Standaardnederlands', de Blindenbibliotheken in Vlaanderen en Nederland, de VRT, de lokale omroepen en het Transferbureau van de KUN. Materiaal wordt zoveel mogelijk aan de basis digitaal opgenomen. Wanneer gebruik gemaakt wordt van bestaand materiaal zijn digitale opnames echter niet altijd beschikbaar. Alle opnames worden - voor zover ze niet al in elektronische vorm zijn binnengekomen - via een geluidskaart in een pc ingelezen. Met uitzondering van telefoonopnames, wordt het materiaal opgeslagen in een ongecomprimeerd 16 bits, 16 kHz wav-formaat. Informatie over de opnameomstandigheden, de gebruikte apparatuur e.d. is beschikbaar als onderdeel van de meta-data.

Orthografische transcriptie

Al het opgenomen materiaal wordt orthografisch getranscribeerd. Het orthografisch transcript is een woordelijk neerslag van wat er gezegd werd. Het transcript is in overeenstemming met de regels die daarvoor zijn vastgelegd in een protocol (Goedertier & Goddijn 2000). Daarbij worden herhalingen, versprekingen, aarzelingen en dergelijke uitgeschreven; achtergrondgeluiden daarentegen worden niet in het transcript weergegeven. Op alle transcripten wordt een spellingcontrole uitgevoerd. Voor het transcriberen wordt gebruik gemaakt van het programma PRAAT.¹ Dit stelt de transcribenten in staat om het spraaksignaal te beluisteren en te bekijken, en tegelijkertijd een transcriptie in te voeren. Voor iedere spreker is een aparte regel beschikbaar. Tijdens het transcriptieproces worden tevens tijdsmarkeringen aangebracht waarbij korte stukjes van twee à

drie seconden in het signaal worden aangeduid. Deze markeringen worden in een later stadium gebruikt voor de automatische koppeling van het transcript en het spraaksignaal.

Lemmatisering en verrijking met woordsoortinformatie

Het volledige corpus wordt verrijkt met woordsoortinformatie. Binnen het project is daarvoor een tagset gedefinieerd (Van Eynde 2000) die ca. 300 tags omvat en die aansluit bij de praktijk van de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* (ANS; Haeseryn et al. 1997). De tagset is conform de EAGLES richtlijnen die daarvoor opgesteld zijn in het kader van de internationale standaardisering (Gibbon et al. 1998).² Voor het aanbrenge van de tags wordt gebruik gemaakt van daartoe ontwikkelde software die aan elk woord de meest waarschijnlijke tag toekent. Het resultaat van deze automatische bewerking wordt gecontroleerd en waar nodig handmatig gecorrigeerd. Voor het lemmatiseren wordt eveneens gebruik gemaakt van een computerprogramma en ook hiervan wordt de uitvoer handmatig gecorrigeerd.

Lexicologische koppeling

Binnen het project wordt een CGN-lexicon ontwikkeld. Het lexicon is van belang voor de verschillende vormen van transcriptie en annotatie, maar vervult daarnaast een belangrijke rol in de ontsluiting van de data. Door middel van een lexicologische koppeling wordt het mogelijk een verder doorgedreven lemmatisering te realiseren waarbij onder meer scheidbare werkwoorden en preposities gerelateerd worden aan de juiste lemmata.

Fonetische transcriptie

Voor ongeveer één miljoen woorden zal een

(geverifieerde) fonetische transcriptie worden vervaardigd. Daarbij wordt gebruik gemaakt van de SAMPA-symbolenset (Gibbon et al. 1998).³ Om te bepalen welke procedure het meest geschikt is voor het maken van een fonetische transcriptie zijn er enkele experimenten uitgevoerd. Daarbij is onder meer gekeken naar het effect dat een voorgegeven, automatisch gegenereerde transcriptie heeft op de snelheid van werken en accuratesse. Inmiddels is een begin gemaakt met de transcriptiewerkzaamheden, waarbij de transcribent een automatisch gegenereerde transcriptie krijgt voorgegeven en die waar nodig corrigeert.

Signaalkoppeling

Voor het materiaal waarvoor een geverifieerde fonetische transcriptie beschikbaar is zal het spraaksignaal op woordniveau worden gekoppeld aan het orthografisch transcript en zal het resultaat van deze oplijning handmatig worden geverifieerd. Voor het overige materiaal is voorzien dat het signaal en het orthografisch transcript weliswaar gekoppeld zullen worden (automatisch), maar zal er geen verificatie plaatsvinden.

Prosodische annotatie

Ongeveer 250.000 woorden zullen worden voorzien van een prosodische annotatie. Welke invulling hieraan gegeven wordt staat op dit moment (juni 2000) nog niet vast. Het ligt in de bedoeling in ieder geval de belangrijkste grenzen van woordgroepen (frasegrenzen) alsmede de één of twee belangrijkste woorden (zinsaccenten) van elke frase aan te duiden. Een besluit over de exacte invulling van deze taak zal worden genomen op basis van het advies dat daarover wordt uitgebracht door een commissie waarin verschillende experts zitting hebben.

Syntactische annotatie

Ten behoeve van de syntactische annotatie die is voorzien voor één miljoen woorden wordt een annotatieschema ontwikkeld (Moortgat & Schuurman in voorbereiding). Zodra op basis van ervaringen met het annoteren van een reeks van proeffragmenten het annotatieschema kan worden vastgesteld, zal daadwerkelijk met het uitvoeren van de annotatietaak worden begonnen. Daarbij zal gebruik gemaakt worden van het in Saarbrücken ontwikkelde programma Annotate.⁴

Verspreiding van de resultaten

De resultaten van het project komen beschikbaar voor wetenschappelijk onderzoek en voor de ontwikkeling van commerciële producten. In deze producten mogen de bijdragen van individuele personen niet op een herkenbare manier aanwezig zijn.

Delen van het corpus worden al tijdens de looptijd van het project (ongeveer om de zes maanden) beschikbaar gesteld. Sedert 1 maart jl. is de eerste tranche (met een omvang van 615.000 woorden) beschikbaar. De release van de tweede tranche is voorzien voor oktober 2000. Het volledige corpus zal naar verwachting medio 2003 beschikbaar zijn. De distributie ervan - inclusief de geluidsopnames - zal waarschijnlijk worden verzorgd door de European Language Resources Association (ELRA)⁵.

Nadere informatie

Meer informatie over het project is te vinden op <http://lands.let.kun.nl/cgn/>. Ook verspreidt het CGN-project met enige regelmaat een nieuwsbrief. Heeft u hierin interesse of heeft u andere vragen, dan kunt u zich wenden tot het CGN-bureau:

Bureau Corpus Gesproken Nederlands
 NWO, Geesteswetenschappen
 Mw. drs. A. Dijkstra
 Postbus 93120
 2509 AC Den Haag
 e-mail: dijkstra@nwo.nl

4 Voor meer informatie zie <http://www.coli.uni-sb.de/sfb378/negra-corpus/annotate.html>.

5 Zie ook <http://www.icp.grenet.fr/ELRA/home.html>.

Nelleke Oostdijk

Afdeling Taal en Spraak, Katholieke Universiteit
 Nijmegen
N.Oostdijk@let.kun.nl

Bibliografie

Goedertier, W. & S. Goddijn (2000). *Protocol voor orthografische transcriptie*. Interne publicatie CGN-project.

Zie <http://lands.let.kun.nl/cgn/>.

Gibbon, D., R. Moore & R. Winski, (red.) (1998). *Handbook of standards and resources for spoken language systems*. Berlijn, New York: Mouton de Gruyter.

Haeseryn, W., K. Romijn, G. Geerts, J. de Rooij & M.C. van den Toorn (1997). *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Groningen: Martinus Nijhoff.

Moortgat, M. & I. Schuurman (in voorbereiding). *Syntactische annotatie*.

Van Eynde, F. (2000). *Part-of-speech tagging en lemmatisering*. Interne publicatie CGN-project. Zie <http://lands.let.kun.nl/cgn/>.

1 Voor meer informatie zie <http://www.fon.hum.uva.nl/praat/>.

2 EAGLES staat voor Expert Advisory Group for Language Engineering Standards. Zie ook <http://www.ilc.pi.cnr.it/EAGLES96/home.html>.

3 SAMPA is een ASCII codering van de fonemen van bepaalde talen, waaronder het Nederlands, en is gebaseerd op het International Phonetic Alphabet (IPA). Zie ook <http://coral.lili.unibielefeld.de/Documents/sampa.html>.

Boekbeoordelingen

Pieter Muysken, *Talen. De toren van Babel*.
Amsterdam: Amsterdam University Press, 1999.
104 blz. ISBN 90-5356-318-0 f 19,50.

Dit boekje van Pieter Muysken is zeer welkom. Er zijn erg weinig populariserende taalkundige werkjes op de markt die specifiek ingaan op de diversiteit van talen. Naast de algemene inleidingen tot de linguïstiek en een aantal generatief geïnspireerde bestsellers over taal, cognitie en taalverwerving, kan deze uitgave het beeld van de taalkunde verbreden en nuanceren. Dat lijkt ons bijzonder nuttig: de taalkunde heeft het grote publiek zo veel meer te bieden dan de traditionele sterk historisch geïnspireerde overzichten (type "Algemene Taalwetenschap"), het onderzoek naar de linguïstische capaciteiten van mensapen en de recente evoluties in de cognitive sciences. Muysken kwijt zich erg goed van zijn taak: op iets meer dan honderd bladzijden schetst hij een uiterst up-to-date beeld van gangbare theorieën over taaldiversiteit. Verder doet hij een overtuigende poging om (gesproken) talen te definiëren, te situeren ten opzichte van onder meer geplande talen en doventalen en geeft hij een bijna encyclopedische schat aan informatie mee. Daarenboven vindt hij ook nog de ruimte om een aantal leuke anecdotes de revue te laten passeren en bij tijd en wijle een aantal prikkelende vragen te formuleren.

Toch bevat het boek ook een klein aantal mindere passages, ongelukkig gekozen aandachtspunten en gemiste kansen, waarvan de meeste wellicht onmiddellijk verband houden met de zeer beperkte ruimte die de auteur toegemeten kreeg. Natuurlijk is het zo dat dit formaat de drempelvrees bij de niet-taalkundige

gevoelig zal verlagen, maar dat heeft dan wel tot gevolg dat een aantal interessante onderwerpen niet of onvoldoende uitgewerkt kunnen worden, en zo vaag of al te gespecialiseerd moeten blijven.

Een van die gemiste kansen is bijvoorbeeld een expliciete verwijzing naar sociolinguïstisch onderzoek à la Labov (1966, 1972). Terwijl de auteur het hele boekje ophangt aan de vraag waarom talen zo divers zijn, gaat hij niet in op de meer sociologische verklaringen, waar hij zich echter wel telkens op beroept. Zo vermeldt hij dat, behalve in de stilistische variatie, ook in de sociale variatie de *raison d'être* van de taaldiversiteit kan gevonden worden (p.18). Die differentiatieclaim loopt als een rode draad door het boek en vormt voor de auteur ook het sluitstuk van zijn betoog. De lezer mag bij zo'n fundamenteel punt (hoe evident ook) wel enige concrete voorbeelden en theoretische verdieping verwachten.

Aan de andere kant is het wel zo dat de auteur moeite doet om een aantal hardnekkige misverstanden uit de wereld te helpen. Muysken toont overtuigend aan hoe het romantische, ethnocentrische idee van de "primitieve" exotische talen de laatste decennia volledig is ontmaskerd. Hij wijst er herhaaldelijk op dat vreemde talen als het Yahgan (gesproken door nomaden in Patagonië), waarmee hij de sectie "De Talen van de wereld" opent, even complex zijn als onze westerse talen. De hoofdbrok van deze eerste sectie gaat echter vooral in op de complexiteit van het begrip "taaldiversiteit", met onder andere aandacht voor de verschillende (culturele en linguïstische) criteria die van belang kunnen zijn in de perceptie van een

taal als volwaardige taal of juist als dialect van een andere taal. Muyskens terminologie kan daarbij een nuttige innovatie blijken: bij hem is een “buitentaal” de naam voor een taal die als een apart linguïstisch systeem ervaren wordt, en een “binnentaal” de naam voor een systeem dat op linguïstische gronden als eenheid kan worden onderscheiden. Hindi en Urdu zijn eigenlijk een en dezelfde binnentaal, maar functioneren socio-cultureel gezien als twee verschillende buitentalen; Sranan is een voorbeeld van het omgekeerde.

In dit deel heeft de auteur verder nog aandacht voor de vele wijzen waarop talen kunnen verschillen, wat hij illustreert met een geordende reeks voorbeelden: lexicalisaties, woordvolgorde, markering van argumenten, naamvallen, etc. Naast de soorten verschillen bespreekt hij ook de verschillende soorten verwantschappen tussen talen (genetisch en typologisch), waarbij telkens concrete voorbeelden worden aangehaald. Ook illustreert hij vormen van areale beïnvloeding aan de hand van een aantal Sprachbünde. Ten slotte richt hij zich op het fenomeen van de taalfamilies. Ook hier vertrekt de auteur met herkenbare voorbeelden, in dit geval de verwantschap tussen Duits en Nederlands, en verder het wel vaker aangehaalde cross-linguïstische lijstje telwoorden dat een aantal verwantschappen tussen verschillende talen overtuigend presenteert. Zoals vaak in dit boek geeft de auteur blijk van kennis van zaken en een genuanceerde blik: hij slaagt erin om tegelijk een vrij exhaustief overzicht te geven van de verschillende taalfamilies én die indeling in taalfamilies in één moeite door te problematiseren, vooral wat de talen van de Nieuwe Wereld betreft. Dit heeft in dit geval echter wel tot gevolg dat de lezer gebombardeerd wordt met een opsomming van namen en feiten, die soms de leesbaarheid in de weg staan. Een schematische voorstelling had niet misstaan, vooral gezien de soms ietwat vreemde keuze van illustraties (zo neemt het voorplat van een grammatica van het Quechua p.90 volledig in).

De tweede sectie, “Het ontstaan van talen”, opent met de vraag wat taal eigenlijk is. Als onderdeel van linguïstische introducties is dit uiteraard klassiek, maar wat hierop aansluit is het meest innovatieve deel van Muyskens boek: het onderzoek naar creolentalen. Bij de bespreking van de taalgenese schenkt Muysken veel meer aandacht aan het ontstaan van specifieke talen dan gebruikelijk is. Dit gaat jammer genoeg ten koste van de aandacht voor het ontstaan van talen in het algemeen (zie onder meer Koch 1990). Wél vermeldt Muysken het gegeven dat er sinds 1500 enkele honderden nieuwe talen zijn ontstaan, als gevolg van onderling contact. Muysken legt eerst kort uit hoe *pidgins* ontstaan, met aandacht voor hun distinctieve kenmerken: beperkingen wat betreft de flectie-morfologie, relexificatie, typische idiomen, ideofonen, etc. Bij zijn beschrijving van creolentalen richt hij zich vooral op het verschil tussen lexicale en grammaticale elementen in de brontalen en de manier waarop dat verschil zichtbaar is in de uiteindelijke creolentaal: vaak wordt het lexicon van de dominante taal overgenomen, maar blijft de grammatica van de gedomineerde taal intact.

De invloed van substraattalen (gedomineerde talen) op de uiteindelijke creolentalen diept hij verder uit. Zo stelt hij dat in het Media Lengua, een taal ontstaan uit het contact van Quechua en Spaans, de lexicale eigenschappen van inhoudswoorden hebben kunnen overleven via relexificatie (omdat er veel overlappingen zijn in de lexicalisering van Spaans en Quechua), maar dat de structuur van de functiewoorden ingrijpend is veranderd. Dit is een van de interessantste passages uit het boek en het is jammer dat Muysken dit nog niet wat meer heeft uitgewerkt.

Wat betreft het gebruik en de uitleg van de terminologie en begrippen is de auteur soms slordig en inconsequent. De voorbeelden zijn verspreid over het hele boek: zo wordt “dubitatief” (p.59) wél uitgelegd en spendeert de auteur ook een paar zinnen aan de eerder een-

voudige claim dat functiewoorden geen duidelijke betekenis hebben (p.48), maar blijft de “Saussureaanse eigenschap van dubbele articulatie” (p.94) onverklaard of impliciet (p.98), net zoals het concept “ideofoon” (p.39). Bij de bespreking van de creolentalen blijven de begrippen “brontaal” en “doeltaal” ongedefinieerd, wat gezien de verschillende technische invullingen van die begrippen (men denke hierbij bijvoorbeeld aan de vertaalwetenschap) toch jammer is. Ook een register ontbreekt, en ook dat mag je als lezer toch wel verwachten in een inleidend boek met een brede waaier aan informatie.

Wél zeer consequent zijn Muyskens pogingen om de stof voor het Nederlandstalige doelpubliek toegankelijker te maken. Als hij het eerder had over het onbekende Media Lengua, zal hij in zijn stuk over taalvermenging ook kruisbestuivingen van het Nederlands met bijvoorbeeld het Turks laten zien. Hij toont overtuigend aan hoe Turkse jongeren niet louter van code wisselen, maar hoe dat tegelijk soms kan leiden tot taalvernieuwing.

Het derde deel, dat de verschillen tussen talen belicht, opent met alweer een aantal interessante meta-theoretische weetjes, van een overzicht van de eerste grammatica's van volkstalen tot de invloed van de bijbelstudie, het Latijn, en de geestelijke zendingsdrift op diezelfde en andere grammatica's (met een uitgewerkt voorbeeld over de beschrijving van relatiezinnen in het Quechua). De vergelijkende traditie binnen de taalkunde wordt kort aangestipt, met de vermelding van de vroege vertegenwoordigers Wilhelm von Humboldt en Friederich von Schlegel, maar ook met het obligate begrippencomplex isolerend-agglutinerend-flecterend-incorporerend, dat toch net iets te summier wordt samengevat.

Voorts zoomt de auteur nog even in op grote namen als Franz Boas, Edward Sapir en Joseph Greenberg om zo de vergelijkende taalkunde historisch te kaderen. Ook Chomsky's zoektocht naar universalia wordt kritisch geduid en

in een aparte sectie wordt ingegaan op de relatie tussen taal en denken, met veel kritiek op de Sapir-Whorf-hypothese en een genuanceerde bespreking van de relatie tussen complexiteit, en de Chomskyaanse begrippen E-taal (voor “extern”, i.e. sociologisch) en I-taal (voor “intern”, i.e. psychologisch). Het moet gezegd dat dit het overzicht vlot en flitsend maakt, maar door het steeds verspringende aandachtspunt (van historische naar contemporaine data, van linguïsten naar talen, van begripsintroductions naar taaleigen) lijkt Muyskens stijl af en toe net iets te badinerend: wel onderhoudend, maar niet altijd even bruikbaar als beknopt naslagwerk.

Het laatste deel, ten slotte, probeert de cirkel rond te maken door “terug naar Babel” te gaan. In de eerste sectie wordt de functionele verklaring voor de taaldiversiteit nog eens herhaald, en aangevuld met de stelling dat taalinnovatie vooral mogelijk wordt door de menselijke capaciteit tot meertaligheid. De volgende sectie biedt nog een andere invalshoek: volgens de auteur is de diversiteit ook verklaarbaar uit het feit dat het taalvermogen gebruik maakt van vier verschillende, autonome modules of mentale vermogens. De vier cognitieve systemen, met name, interactie, semiotiek, syntaxis en cognitie worden kort toegelicht, onder meer met behulp van niet-talige voorbeelden. Ons inziens blijft de auteur hier te lang bij stilstaan, vooral omdat het verband met het hoofdonderwerp van het boek niet altijd even expliciet wordt gemaakt. Ook de grammaticalisatie van lexicale onderscheidingen, als voorbeeld van een raakvlak tussen twee componenten (syntaxis en semiotiek), wordt niet overtuigend verbonden met de problematiek van de taaldiversiteit.

De vierde sectie van dit laatste deel is veruit het zwakste van het hele boek. Niet alleen krijgt dit onderdeel over het lexicon buitensporig veel aandacht, maar de bespreking van de verschillen tussen syntaxis en lexicon is ook niet duidelijk gestructureerd.

Een ultra-korte conclusie sluit dit knappe

boekje af. Van de weinige minpunten is wellicht het belangrijkste dat de auteur niet altijd de kans kreeg om een aantal analyses uit te werken. Ook dat is uiteindelijk een compliment.

Andreas Ammann en Bert Bultinck

Bibliografie

- Hockett, C.F. 1954**, 'Two models of grammatical description', In: *Word* 10, 210-231.
- Koch, W. A. (ed.) 1990**, *Geneses of Language: Acta Colloquii = Genesen der Sprache* (=Bochum publications in evolutionary cultural semiotics 11), Bochum: Brockmeyer.
- Labov, W. 1966**, *The social stratification of English in New York city*, Washington D.C.: Center for Applied Linguistics.
- Labov, W. 1972**, *Sociolinguistic patterns*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Wolfgang Kehrein and Richard Wiese (red.) *Phonology and Morphology of the Germanic Languages*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1998. ISBN 3-484-30386-7.

Terwijl syntactici zich doorgaans beperken tot deelstudies over de grammatica van één taal, en zich in variatiestudies vaak richten op relatief kleine verschillen zoals die tussen het Duits en het Nederlands, is bij fonologen (en, tot op zekere hoogte, morfologen) nu al een paar decennia lang de grootschaligere typologie, waarin meerdere genetisch niet of nauwelijks verwante talen met elkaar vergeleken worden, meer in tel. Theoretische kaders als de Autosegmentele Fonologie, de Metrische Fonologie en de Optimaliteitstheorie ontlenen hun succes voor een belangrijk deel aan hun kracht op typologisch gebied.

Beide schalen van typologische vergelijking hebben hun voor- en nadelen. Boeken als *Pho-*

nology and Morphology of the Germanic Languages, waarin de voordelen van moderne theoretische ontwikkelingen in de fonologie en de morfologie nu eens worden getoetst aan de Germaanse talen, in plaats van aan 'exotischer' talen, zijn dan ook zeer welkom.

Het boek bestaat uit 12 opstellen: 4 over fonologie, 3 over morfologie en 5 over 'prosodische morfologie', het populaire onderzoeksterrein waarop morfologische verschijnselen die gebruik maken van fonologische middelen bestudeerd worden.¹ Er zijn zowel bijdragen van gevestigde grootheden in het vak als van aanstormend talent in te vinden. Mij heeft bij het lezen vooral de vraag beziggehouden in hoeverre relatief recente theoretische ontwikkelingen aantoonbaar meer inzicht geven in — vaak al langer bekende — verschijnselen. Dit is overigens ook een vraag die vrijwel alle auteurs min of meer expliciet stellen.

Het deel over fonologie opent met een artikel over klinkerlengte in het IJslands van Kristján Árnason. In de meeste literatuur wordt aangenomen dat we in deze taal ófwel contrastieve klinkerlengte, ófwel contrastieve medeklinkerlengte hebben en dat de lengte van medeklinkers respectievelijk van klinkers aan de oppervlakte redundant is en aan de oppervlakte kan worden afgeleid. Op basis van een zorgvuldige beschouwing van argumenten, laat Árnason zien dat lengte zowel voor klinkers als voor medeklinkers onderliggend contrastief moet zijn in het IJslands. Jammer genoeg gaat hij niet erg diep in op de theoretische kant van de zaak: hoe moeten we een en ander nu precies representeren? Wat betekent een en ander voor de theorie over onderliggende representaties (die sinds de komst van de optimaliteitstheorie opnieuw in de belangstelling staat) en de organisatie van de grammatica?

Het tweede en het derde artikel in de bundel, van respectievelijk Janet Grijzenhout en Albert Ortmann behandelen de speciale rol van coronalen. Grijzenhout beweert dat het kenmerk [coronaal] fonologisch actief is in het Duits en

het Nederlands (dit in tegenstelling tot het kenmerk [velair], dat volgens haar inactief en zelfs afwezig is). Ze staft deze bewering met argumenten uit de fonotaxis (lettergreepstructuur), sjwa-insertie en plaatsassimilatie. Het artikel van Ortmann behandelt medeklinkerepenthese in het Brits Engels, het Nederlands en het Alemannisch alsmede in de weinig Germaanse taal Axininca Campa. Vooral de analyse van het Alemannisch is indrukwekkend en vol feiten die in ieder geval deze recensent onbekend waren. Het kan in een aantal opzichten gelezen worden als een commentaar op het artikel van Grijzenhout — hoewel het niet expliciet zo geschreven is: een van de kernpunten van het artikel is dat epenthetische consonanten (afgezien van de glottale plosief en de glijklanken) altijd coronaal zijn. De conclusie die Ortmann hieruit trekt is dat de coronale plaats ongespecificeerd is. Het is duidelijk dat Grijzenhout en Ortmann niet allebei tegelijkertijd gelijk kunnen hebben; toch geven ze allebei overtuigende argumenten voor hun positie. Het is jammer dat beide auteurs geen uitgebreide aandacht hebben geschonken aan elkaars argumentatie, of aan de voor- en nadelen van de optimaliteitstheorie, waarbinnen het misschien mogelijk was geweest sommige van de paradoxen op te lossen — bijvoorbeeld omdat het makkelijker is om in die theorie te praten over ‘minimale specificatie’ in plaats van over ‘onderspecificatie’, en in het algemeen om te ontsnappen aan de noodzaak om te spreken over absolute waarheden.

Diezelfde optimaliteitstheorie speelt wel een rol in het voorbeeldige artikel van Tomas Riad over de manieren waarop lexicale toon, klemtoon, prosodie en intonatie met elkaar interacteren. Riad laat zien dat verschillende dialecten van het Scandinavische vasteland — zoals die van Malmö, Stockholm, Oslo, Narvik en Bergen — op een eenduidige manier beschreven kunnen worden door gebruik te maken van een relatief kleine verzameling constraints. Het zou aardig zijn om te zien hoe bijvoorbeeld Lim-

burgse dialecten in dit kader zouden worden ingepast, en Riad verwijst in dit verband naar Gussenhovens recente beschrijving van het Roermonds.

De optimaliteitstheorie speelt ook een prominente rol in vier van de vijf artikelen over prosodische morfologie. Birgit Alber laat zien hoe de aanname van onderliggende voetstructuur en respectcondities (‘faithfulness constraints’) op dergelijke structuur tezamen een nieuw en verbeterd inzicht kunnen geven in het klemtoongedrag van leenwoorden in het Duits, met name de woorden met het suffix *-ität*. Haar analyse kan waarschijnlijk zonder veel problemen op het Nederlands worden toegepast (zie bijvoorbeeld Kager to appear, Van Oostendorp 1997, Gussenhoven 1999 voor verwante analyses). Het valt in dit verband overigens op hoe weinig interactie er is tussen de literatuur over het Duitse en over het Nederlandse klemtoonstelsel, hoewel de twee systemen op het gezicht vrijwel identiek zijn (overigens verwijst Alber wel naar het genoemde artikel van Kager).

Nog meer valt dit gebrek aan kennis (in dit geval van auteurs in het Duitse taalgebied over de literatuur over het Nederlands) op in het artikel van Golston en Wiese. Hierin wordt vastgesteld dat er een aantal eisen gelden op (native) Duitse wortels, en dat deze in een speciale versie van optimaliteitstheorie (‘directe optimaliteitstheorie’) kunnen worden geformaliseerd. Het betreft hier observaties zoals dat elke wortel hooguit een volle klinker heeft, soms gevolgd door een lettergreep met een sjwa of een syllabische sonorant. Dit soort observaties is voor het Nederlands ook gedaan, bijvoorbeeld door Zonneveld (1993) en Van Heuven (1994), maar dit lijkt helaas aan de aandacht van Golston en Wiese te zijn ontsnapt.

In het artikel van Geert Booij wordt aange- toond hoe een aantal allomorfeverschijnselen in het Nederlands beter begrepen kunnen worden in een optimaliteitsvisie, namelijk als ‘phonological output constraints in morphology’: de

welbekende (en ook door Booij herhaaldelijk bestudeerde) alternanties tussen onder andere *-erd/-aard*, *-er/-der*, *-er/-aar*, *-e*, *-Δ* en *-s/-en*. In alle gevallen wordt de keuze tussen de twee allomorfen duidelijk bepaald door eisen aan de fonologische oppervlaktestructuur. In eerdere kaders was dit moeilijk te beschrijven, omdat zoiets lexicaals als allomorfe keuze nauwelijks direct betrokken kon worden op het resultaat van deze keuze. Booij laat zien hoe dit in de optimaliteitstheorie wel kan.

Ook het artikel van Van der Hulst en Kooij behandelt Nederlandse allomorfselectie, maar in dit geval alleen van de twee allomorfen van het nominale pluralis. Dit artikel is het enige in de afdeling prosodische morfologie dat niet expliciet gebruik maakt van de middelen van de optimaliteitstheorie, hoewel het er ook niet mee in tegenspraak is. Van der Hulst en Kooij gaan natuurlijk dieper op de kwestie in dan Booij het in zijn korte bestek deed; zij onderscheiden dan ook meer factoren dan Booij kon. De belangrijkste conclusie is dat er verschillende (prosodische) eisen gelden voor [+native] en voor [-native] woorden. Hoe deze conclusie zich verhoudt tot die van Golston en Wiese (en tot daaraan verwant werk over het Nederlands): kunnen de eisen van Van der Hulst en Kooij niet kunnen worden herleid tot verschillen in structuur tussen [+native] en [-native] wortels?

Ook Plag gaat in op enkele vormen van Nederlandse allomorfie die Booij aanstipt. Het betreft hier de alternanties tussen *-er/-der* en *-aar* in een bespreking van 'morfologische haplogologie' in termen van de optimaliteitstheorie. Verder gaat Plag in op haplogologie in vrouwelijke persoonsnamen in het Duits (/Zauber/+/er/+/in/ *Æ Zauberin*, **Zaubererin*) en Engelse afgeleide vormen met *-ize* (*feminize*, **femininize*). Plag komt in grote lijnen tot een soortgelijke conclusie als Booij en Van der Hulst en Kooij: dat de keuze tussen allomorfen bepaald wordt door fonologische oppervlakte-eisen. Plag toont zich goed op de hoogte van het

werk van de andere auteurs, ook als zij over het Nederlands schrijven.

Alles bij elkaar laat deze bundel weer eens zien hoe invloedrijk de optimaliteitstheorie is. Heeft deze invloed nu ook iets opgeleverd? Ik vind dat de artikelen uit de afdeling prosodische morfologie laten zien dat met name op dit terrein veel te winnen is bij een beschrijving of herschrijving in termen van condities op de fonologische oppervlakte. In het fonologiegedeelte valt verder te leren dat de optimaliteitstheorie ook kan bijdragen aan het onderzoek op het gebied van de microtypologie, dat de discussie over de representatie van medeklinkerplaatskenmerken, met name het kenmerk *na-saal*, vooralsnog niet is uitgewoed.

Verder laat het boek zien dat er nauwelijks sprake is van een echte discussie tussen de specialisten op het gebied van de Germaanse fonologie. Het vakgebied is alleen al opgedeeld in compartimenten waarin een specialist over het Nederlands weinig kennis neemt van de literatuur over het Duits en omgekeerd. Dat is betreurenswaardig: in de uiteindelijke fonologische theorie zullen de twee talen toch in vergelijkbare termen beschreven moeten worden en verder valt uit een goede analyse voor de ene taal veel over de andere taal te leren. Bundels zoals deze helpen hopelijk de barrières te slechten.

Marc van Oostendorp

Bibliografie

- Gussenhoven, C. (1999).** *Vowel Duration, Syllable Quantity, and Stress in Dutch*. Manuscript, beschikbaar op het Rutgers Optimality Archive (381-021004).
- Heuven, V. van (1994).** Bastaards en andere vreemde woorden. In: A. Neijt, I. Roggema en J. Zuidema (red.), *De spellingcommissie aan het woord*. Den Haag: Sdu, 47-58.
- Kager, R.** To appear. 'Stem Stress and Peak Correspondence in Dutch'. In: J. Dekkers, F.

van der Leeuw, and J. van de Weijer (eds.), *The Pointing Finger. Conceptual Studies in Optimality Theory*. Oxford: Oxford University Press.

Oostendorp, M. van (1997). 'Lexicale variatie in optimaliteitstheorie'. *Nederlandse Taalkunde* 2:133-154.

Prince, A. en P. Smolensky. (1993). *Optimality Theory. Constraint Interaction and Satisfaction in Generative Grammar*. Manuscript, Rutgers and University of Colorado, Boulder.

Zonneveld, W. (1993). 'Schwa, Superheavies, Stress and Syllables in Dutch'. *The Linguistic Review* 10:59-110.

1 Ik beperk me hier tot de artikels over fonologie en prosodische morfologie. De artikels over morfologie (Martin Neef, 'A Case Study in Declarative Morphology. German Case Inflection', Carsten Steins 'Against Arbitrary Features in Inflection. Old English Declension Classes', Susi Wurmbrand 'Heads or Phrases? Particles in Particular') vallen buiten de competentie van deze bespreker.

Welschen, A. (1999). *Duale syntaxis en polaire contractie. Negatief gebonden of-constructies in het Nederlands*. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU/Münster: Nodus Publikationen, xxii-512 p. ISBN 90-9012455-1. [Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam].

In het Nederlands hebben we bijzondere samengestelde zinnen zoals de volgende, afkomstig uit de 'Of-ode' waarmee Welschens dissertatie begint:

- (1) Geen Nederlandstalige of hij kent deze constructie
- (2) Het duurt niet lang of een Nederlands kind heeft haar geleerd
- (3) Nederlanders weten niet beter, of deze manier van spreken is doodgewoon
- (4) Schrijver dezes zal niet rusten of hij heeft de constructie grondig bestudeerd.

Binnen de Nederlandse taalkunde bestaan over

dit type zinnen twee sterk uiteenlopende opvattingen. Door De Witte & Wijngaards (1961:131-132) worden de *of*-zinnen in deze constructie geanalyseerd als bijzinnen met hoofdzinsvolgorde. Wat de betekenis betreft, wijzen zij erop, dat hier het zuiver verbindende *of* optreedt in vaste combinatie met een negatie in de voorzin, en dat daarbij het disjunctieve idee meespeelt, niet van *a* tegenover *b*, maar juist van *a* tegenover *niet-a*. De disjunctie-analyse is verder ontwikkeld door Van den Toorn (1972), die dit type zinnen beschouwt als bijzondere gevallen van het gebruik van consecutief coördinerend *of* met disjunctieve betekenis.

Daartegenover stelt Bos (1964:243), dat we bij deze samengestelde zinnen noch met nevenschikking noch met onderschikking te maken hebben, maar met een apart derde type, te weten de *balansschikking*. Volgens haar gaat het hier om een bijzonder soort combinatie van twee *pv*-constructies die samen één bewering vormen. De *of*-zin is geen bijzin, maar vormt de eigenlijke kern van de bewering. De voorzin met negatie gevolgd door *of* geeft "een *specificatie* of *modificatie* van de door de spreker in de tweede constructie *uitgedrukte houding*." (Bos 1964:269).

In de eerste editie van de ANS (1984) wordt deze Nederlandse constructie beschreven in een aparte paragraaf over de balansschikking, die is ondergebracht in hoofdstuk 10.3 over de onderschikkende voegwoorden. De ANS neemt daarbij van Bos enkel de naam over, maar volgt verder geheel De Witte & Wijngaards' structurele analyse van deze zinnen als onderschikkende constructie met de vorm van een hoofdzin. In de nieuwe ANS (1997) daarentegen vinden we de balansschikking niet langer in hoofdstuk 10 over de voegwoorden. Wel wordt in dit hoofdstuk een uitvoerig overzicht gegeven van het voegwoord *of* met zijn vele gebruiksmogelijkheden, achtereenvolgens als tegenstellend nevenschikkend voegwoord (ANS 1997:544), als onderschikkend voegwoord van onzekerheid (p. 546), sterke bevestiging (p. 548), met

voorwaardelijke en toegevende functie (p. 563), en ten slotte als vergelijking met niet-werkelijkheidsaspect (p. 567). Maar de balansschikking is nu ondergebracht bij de bijzondere vormen van nevenschikking (ANS 1997:1468), echter weer niet in het daarop betrekking hebbende hfst. 26.2, maar in het aparte hfst. 26.7 (ANS 1997:1554-6). Materieel echter is er weinig veranderd, want we vinden hier precies dezelfde zes typen als in de eerste editie. Daarnaast echter komt in de nieuwe ANS - zonder dat dit overigens in inhoud of register is aangegeven - de balansschikking toch ook nog weer voor als 'afhankelijke zin met hoofdzinsvolgorde' (p.1253), en wel als onderwerpszin (p.1136), als lijdend voorwerpszin (p.1156), en als voorzetselvoorwerpszin (p.1177), terwijl op p. 1372 wordt vermeld, dat de *of*-zin uit balansschikking "verplicht achter de tweede pool van de rompszin staat".

Gezien de grote verschillen tussen de analyses van Bos (1964) en De Witte & Wijngaards (1961) en gezien de compromissen in de twee edities van de ANS, is het begrijpelijk dat Van der Horst (1999:252) verzucht: "De taalwetenschap weet er eigenlijk nog niet goed raad mee." We hebben hier te maken met "een complexe zin-type dat de bestaande categoriserings tart." (Vandeweghe 1998:220). En ook Welschen (1999:xviii) spreekt van "an almost unsolvable problem," dat in vroegere studies verwarrend en zonder duidelijke conclusie beschreven is. De vraag rijst: wat is dit eigenlijk voor constructie? Wat zijn haar kenmerkende eigenschappen? En hoe wordt zij gebruikt in hedendaags Nederlands?

Welschens dissertatie biedt een degelijke en originele bijdrage tot de oplossing van deze problematiek. Het boek bestaat uit twee hoofddeelen. Eerst wordt de structuur geanalyseerd van de verschillende typen van deze bijzondere Nederlandse constructie, daarna volgen thematische analyses van de semantische en pragmatische eigenschappen ervan. Tot besluit bevat het boek nog een historisch-vergelijkende

Appendix en een bibliografie. Er is geen register, en ook ontbreekt een lijst van de gehanteerde afkortingen en van de vele verhelderende figuren en schema's die Welschens betoog ondersteunen.

De bijdrage die Welschen levert kunnen we nader karakteriseren aan de hand van de volgende drie kernvragen waar deze constructie ons voor stelt. Ik merk hierbij overigens op, dat dit het nodige zoekwerk vereist tussen de verschillende onderdelen en de talrijke uitweidingen in Welschens boek. Een goed register had hier de tekst een stuk toegankelijker gemaakt.

Als eerste dan de vraag wat voor samengestelde zin we hier eigenlijk hebben: nevenschikking (ANS 1997), onderschikking (ANS 1984), een mengvorm (Duinhoven 1985), of juist geen van beide (Bos 1964)? Welschen (1999:304) verwerpt zowel wat hij noemt 'de wonderlijke term' *balansschikking* alsook de analyse van Bos, en introduceert het nieuwe begrip '*negatieve of-constructie*' (NoC). De NoC wordt door Welschen geanalyseerd als een bijzondere duale constructie, met een negatieve voorzin gevolgd door een *of*-zin, waarbij de twee leden altijd in vaste volgorde maar in asymmetrische relatie met elkaar verbonden zijn door disjunctief *of*. De NoC wordt volgens Welschen (1999:xx) gekenmerkt door structurele ambiguïteit, een standpunt waarmee Welschen aansluit bij Duinhoven (1985). Dit roept de vraag op of we nu bij de NoC weer, net als vroeger bij de 'afhankelijke zin met hoofdzinsvolgorde', te maken hebben met een hybride categorie die niet past in de bestaande grammaticale systematiek? Maar is het niet veel beter om zulke hybride categorieën uit te sluiten? Of komen we juist door ze nader te onderzoeken allerlei bijzonderheden te weten over de Nederlandse taalstructuur?

Hier biedt Welschen een verhelderend perspectief met zijn stelling dat constructies als de NoC thuishoren in de **duale syntaxis**, door hem gedefinieerd als een apart linguïstisch domein van "afwijkende zinsverbindingen,

waar niet de reguliere onderschikking en nevenschikking acteren, maar opvallend vaak conditioneel of concessief gekleurde 'oneigenlijke' en afwijkende vormen van zinsverbinding, zoals hoofdzinnen naar de vorm, die als bijzin fungeren en nevensgeschikte deelzinnen waarvoor hetzelfde geldt." (Welschen 1999:8).

Welschen begeeft zich hier op het gebied van de relaties, en vooral de discrepanties tussen semantiek en syntaxis. In het spoor van De Vooy (1963) grijpt hij daarbij terug op de semantisch-beschrijvende traditie in de Nederlandse grammatica. Bij zijn suggesties voor verder onderzoek zoekt hij anderzijds aansluiting bij de syntaxis van Kraak & Klooster (1968). De Vooy en Kraak & Klooster - het is een verrassende combinatie, die de onbevangen maar weloverwogen poststructuralistische positie markeert die Welschen hier inneemt. Hij hanteert nog wel de saussureaanse onderscheidingen van vorm/betekenis, systeem/gebruik en synchronie/diachronie, maar in zijn analyses en beschrijvingen gebruikt hij telkens beide polen van die onderscheidingen om greep te krijgen op de semantische en syntactische eigenschappen van de NoC.

De tweede vraag is: wat voor interne structuur hebben deze zinnen, en wat is het verband tussen de twee leden? Bos noemt de voorzin de specificatie of modificatie van de nazin met *of*, die dus de eigenlijke kern van de bewering bevat. De Witte & Wijngaards daarentegen noemen de meeste van deze *of*-zinnen nu juist afhankelijke bijzinnen. De ANS (1997:1554) stelt zich hier op een middenpositie: volgens haar kan elk van beide leden vaak omschreven worden als een bepaling van het andere lid.

Gegeven de bovengenoemde structurele ambiguïteit van de NoC stelt Welschen zich hier - net als Terwey (1892) - op het standpunt dat het helemaal van de analyse afhangt welke van deze verschillende mogelijke posities men kiest. Om hier verder te komen onderneemt Welschen een nader onderzoek van de algemene betekenissenmerken van de verschillende soor-

ten NoC. Daarmee slaagt hij erin om de 13 gevallen waarmee hij begon (Welschen 1999:268) te herleiden tot vier basistypen, te weten de categoriale NoC in zin (1) hierboven, de sequentiële in (2), de explicatieve in (3), en de terminatief-conditionele NoC in (4). Waar eerdere onderzoeken voornamelijk lijsten van losse typen hadden opgeleverd, zet Welschen met deze systematische classificatie in vier basistypen, elk ook weer met eigen subtypen (zie ook het schema met voorbeelden op p. 248-249 en 293), een belangrijke stap vooruit in het onderzoek.

De derde vraag betreft de betekenis van deze constructie. Hebben we hier te maken met een conditionele constructie (Kraak & Klooster 1968), met logische disjunctie (Van den Toorn 1972), met modaliteit (Bos 1964), of met verplichte negatie (ANS 1997:1650)? Volgens Welschens semantische analyse van de NoC hangt er door de negatie in de voorzin een ontkenning in de lucht, en door het voegwoord *of* een disjunctie. Maar daar wordt overheen gegrepen, zodat de zin als geheel een positieve betekenis meldt. In verband hiermee formuleert Welschen (1999:320) als centrale hypothese het cognitief-semantisch principe van de **polaire contractie**. De twee delen van de NoC vertonen tegengestelde polariteit, maar de constructie als geheel biedt een overgang van de negatief ingezette boodschap naar een positieve herinterpretatie, waarbij het omslagpunt grammatisch wordt gemarkeerd door de lexicale keuze van *of*. Dit verplicht en idiosyncratisch gebruik van *of* na negatie in deze bevroren constructie heeft een iconische meerwaarde, die mijns inziens te vergelijken is met de speciale metafoor-betekenis van de vaste verbinding met *van* in *Een schat van een kind* (Paardekooper 1956).

Naast dit semantische principe van polaire contractie biedt Welschen ook een systematische analyse van de vele voetangels en klemmen - op het gebied van modaliteit, aspectualiteit, conditionaliteit, accent, intonatie en focus -

van het gebruik van *of* na een negatieve voorzin in de vier typen NoC. Daarbij komen allerlei subtiele logisch-semanticke en pragmatische nuances in het gebruik van deze Nederlandse constructie aan de orde. Met name gaat Welschen hierbij in op de cognitieve basis van de NoC (in hfst. 6), op het pragmatische bouwprincipe van de tegenspraak (in hfst. 7), en op het gebruik van de NoC als retorische figuur die indirect een krachtige bevestiging biedt (hfst. 9).

Interessant is het typologisch perspectief dat Welschen ontwikkelt via contrastieve vergelijking van de Nederlandse NoC met Frans en Duits, met *quin* in het Latijn en negatief *but* in het Engels. Daarbij breekt Welschen een lans voor de historisch-vergelijkende germanistische traditie van Van Haeringen en Krusinga. En hij laat zien, dat het bij de NoC gaat om een oude constructie in het Nederlands, met wortels tot in het Middelnederlands (cf. Duinhoven 1985), maar die ook vandaag nog springlevend is, blijkens een recent voorbeeld als *Ze was net de deur uit of de jongen stond er weer* (vgl. ook Van der Horst 1999:252). Welschen biedt in dit verband interessante historische vergelijkingen met het Afrikaans en het Middelnederlands. Ook het Fries wordt verschillende keren genoemd (p. xviii, 354), maar moet het helaas stellen zonder verwijzing naar een voorbeeldzin als *Se sieten mar amper, of it stik wie dien* (Tiersma 1985:97). Net als in de dissertatie over *maar* van Foolen (1993) heeft Welschens historisch-vergelijkend perspectief op de Nederlandse syntaxis een duidelijk verklarende doelstelling. Zoals hij aan het slot opmerkt (Welschen 1999:373): "Het verlies aan zinsmodale markerings voor de niet-indicatieve modi als conjunctivus, conditionalis en optativus in de moderne Westgermaanse talen kan ertoe geleid hebben, dat in structurele mate een oneigenlijk gebruik gemaakt moet worden van diverse andere syntactische middelen...."[zoals dus de NoC].

Welschens boek laat goed zien dat er nog van alles te ontdekken valt en dat er nog vele lastige puzzels op te lossen zijn in de Nederlandse gram-

matica. Zijn boek bevat een veelzijdige verzameling taalmateriaal, met degelijke, systematische beschrijving van de vier basistypen en hun eigenschappen, en scherpzinnige analyses van allerlei nieuwe en nog nooit goed beschreven taalfeiten. De constructie als geheel blijkt gekenmerkt door een eigenaardige combinatie van syntactische, lexicale, logisch-semanticke en pragmatische aspecten. Al met al stof te over voor een ingrijpende herziening van de ANS in de derde druk.

Welschens interessante en belangrijke boek past goed in het rijtje bijzondere dissertaties op het gebied van de Nederlandse taalkunde uit de jaren negentig van achtereenvolgens Schermer-Vermeer (*Indirect object*, 1991), Van Santen (*Productiviteit in taal en taalgebruik*, 1992), Foolen (*Maar*, 1993), Koefoed (*Benoemen*, 1993), Romijn (*Het*, 1996), Pardoën (*Woordvolgorde*, 1998) en Huning (*Woordsmederij*, 1999). Net als deze andere dissertaties is Welschens boek in het Nederlands geschreven. Welschen levert met zijn diepgravende analyses van de gecompliceerde problemen van de NoC, en met zijn interessante reflecties op taal, betekenis en cognitie, een constructieve en vernieuwende bijdrage aan het onderzoek van de Nederlandse taalstructuur, op een punt waarover de generatieve grammatica weinig te melden heeft. Net als in de bovengenoemde dissertaties gaan Welschens aanzetten tot theorievorming en verklaring in cognitief, pragmatisch en historisch-vergelijkend perspectief allemaal buiten het dominante formeel-structurele paradigma van de generatieve grammatica, in het domein van de duale syntaxis waar nog tal van bijzonder interessante taalkundige kwesties op bestudering liggen te wachten.

Reinier Salverda

Bibliografie

- ANS 1984:** Geerts, G. et al (red.) (1984). *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Groningen/Leuven: Wolters-Noordhoff.

- ANS 1997:** Haeseryn, W. et al (red.) (1997). *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Groningen/ Deurne: Martinus Nijhoff/Wolters Plantyn.
- Bos, G.F. (1964).** *Het probleem van de samengestelde zin*. The Hague: Mouton.
- Duinhoven, A.M. (1985).** Dubbele Negatie + of. *Leuvense Bijdragen* 74, 289-322.
- Foolen, A. (1993).** *De betekenis van partikels. Een dokumentatie van de stand van het onderzoek, met bijzondere aandacht voor maar*. Nijmegen: Universitair Publikatiebureau KUN.
- Horst, J. & K. van der (1999).** *Geschiedenis van het Nederlands in de twintigste eeuw*. Den Haag/Antwerpen: Sdu/Standaard Uitgeverij.
- Kraak, A. & W.G. Klooster (1968).** *Syntaxis*. Culemborg: Stam-Kemperman.
- Paardekooper, P.C. (1956).** 'Een schat van een kind'. In: *De nieuwe taalgids* 49, 93-99.
- Terwey, T. (1892).** 'Over de zoogenaamde bijzinnen met of, die met een' ontkennende hoofdzin in verband staan'. *Taal en Letteren* 2, 76-91.
- Tiersma, P.M. (1985).** *Frisian Reference Grammar*. Dordrecht: Foris. [2e dr. 1999, Ljouwert: Fryske Akademy].
- Toorn, M.C. van den (1972).** 'Balansschikking en disjunctie'. *De nieuwe taalgids* 65, 104-123.
- Vandeweghe, W. (1998).** 'Bijzinstypes en onderschikking in de nieuwe ANS'. In: *Nederlandse Taalkunde* 3, 208-223.
- Vooy's, C.G.N. de (1963).** *Nederlandse spraakkunst*. Herzien door M. Schönfeldt. Groningen: Wolters [6e dr.].
- Witte, A.J.J. de & N.C.H. Wijngaards (1961).** *De Structuur van het Nederlands. Een klassiek-evolutieve synthese*. 's-Hertogenbosch: Malmberg.

Signalementen

Nederlandse taalkunde in kaart

Welke onderzoeksgebieden zijn in de Nederlandse taalkunde te onderscheiden, wat zijn de actuele vragen, wie is actief bij dat onderzoek betrokken, wat zijn de belangrijkste publicaties en hoe vind ik verder m'n weg in de literatuur? Als het goed is komen dit soort vragen regelmatig op in de hoofden van studenten Nederlands in binnen- en buitenland en ook bij onderzoekers met betrekking tot elkaars specialisme. Raadpleging van *De Nederlandse taalkunde in kaart* is een aangewezen manier om antwoorden op dit soort vragen te zoeken. Heuristisch waardevol zijn om te beginnen de eerste drie hoofdstukken, *Bibliografieën, Tijdschriften en tijdschriftregisters* en *Elektronische wegwijzers*. In verdere 26 bijdragen van gemiddeld 10 bladzijden wordt telkens door specialisten de actuele stand op de verschillende onderzoeksgebieden geschetst. De behandelde gebieden lopen uiteen van *Afasiologie* tot *Zeventiende-eeuws*. Een alfabetische ordening van de hoofdstukken was beslist het overwegen waard geweest, want een inhoudelijke ordening heeft altijd een zekere willekeur, zoals ook de in dit boek gekozen: hfdst. 4 gaat over *Taalplanning*, 5 over *Taalfilosofie* en 6 over *Het Nederlands buiten Europa*.

De door W. Smedts en P.C. Paardekooper geredigeerde bundel is de opvolger van de gelijknamige, alleen door Paardekooper geredigeerde bundel uit 1986. De heruitgave is echter meer dan een geüpdatete versie. Hoofdstukken zijn herschreven of vervangen (deels door andere auteurs geschreven), er zijn hoofdstukken gesplitst en er zijn hoofdstukken toege-

voegd. Het hoofdstuk over *Taalfilosofie* is helaas vrijwel ongewijzigd gehandhaafd, zodat we daar b.v. moeten lezen dat onlangs de *Journal of Semantics* gestart is, terwijl dat tijdschrift in 1999 al aan z'n 16e jaargang toe was.

Ondanks de brede opzet van de bundel zijn er toch nog wel een paar deelgebieden die ontbreken. Er is geen hoofdstuk over Fonetiek, de Etymologie ontbreekt, en terwijl het Afrikaans wel een eigen hoofdstuk heeft, ontbreekt het Fries. Het onderzoek naar het zeventiende-eeuws is met een eigen hoofdstuk vertegenwoordigd, maar het onderzoek naar andere taalfasen moet genoeg nemen met een algemeen hoofdstuk over *Historische taalkunde*. De geschiedschrijving van de Nederlandse taalkunde heeft zich de afgelopen decennia tot een eigen onderzoeksgebied ontwikkeld. Over de historiografie van 1550 tot 1750 bevat het boek inderdaad een hoofdstuk, maar niet over het onderzoek naar de taalkunde-beoefening in de 19e en 20e eeuw.

In de hoofdstukken over Morfologie, Syntaxis en Lexicologie/lexicografie komt natuurlijk zijdelings ook semantiek ter sprake, maar een eigen hoofdstuk waarin met name ook de zinssemantiek behandeld wordt (polaire items, tijd, modaliteit, aspect, om maar enkele interessante onderwerpen te noemen), was op z'n plaats geweest.

Terwijl Paardekooper in 1986 koos voor een integrale bibliografie op het einde van het boek, is nu gekozen voor bibliografieën per hoofdstuk. Dat heeft natuurlijk voordelen voor degenen die gericht een bepaald hoofdstuk willen raadplegen, maar voor de functie van het boek

als algemeen naslagwerk is dit zonder meer nadelig. Dit had opgevangen kunnen worden door een bibliografische index achter in het boek, en daar had ook een algemene index van namen en onderwerpen niet mogen ontbreken. Kortom, bij een eventuele derde uitgave valt er zowel aan de opzet als aan de inhoud van deze bundel nog wel het nodige te verbeteren. Elektronische beschikbaarstelling van de inhoud van het boek zou op den duur natuurlijk het beste zijn, ook met het oog op verbetering en actualisering.

Wie zal dit boek daadwerkelijk gebruiken? Volgens het *Woord vooraf* van de redacteurs "wil *De Nederlandse taalkunde in kaart* vakgenoten en studenten een nauwkeurig en kritisch overzicht bieden van het voornaamste wat er de laatste vijftig jaar gepresteerd is. De sleutelwoorden zijn: selectief, kritisch, hedendaags." Over het gebruik door vakgenoten maak ik me geen zorgen. Als ze het boek nodig hebben, zullen ze het wel weten te vinden. Bij studenten ligt het moeilijker. Het is niet een boek voor één bepaalde cursus (Fonologie, Morfologie, of wat dan ook), waarbij de docent toch een gericht en uitvoeriger handboek zal willen voorschrijven. Voor een cursus Heuristiek zou dit boek zeker geschikt zijn, maar ik weet niet of neerlandistische curricula tegenwoordig een dergelijke cursus omvatten.

Uit mijn eigen studietijd herinner ik me dat we geacht werden *Netherlandic Language Research* van Van Haeringen (1960, 2e druk) aan te schaffen, een boek dat qua opzet en doelstelling vergelijkbaar was met het hier besprokene. Het boek werd niet getentamineerd, maar getuige de onderstrepingen in mijn exemplaar werd er blijkbaar wel van de studenten verwacht dat men het las. Ik zou wensen dat studenten die het vak van de Nederlandse taalkunde willen verkennen dat nu ook met de bundel van Smedts en Paardekooper doen. Misschien leidt dat tot de ontdekking van een onderdeel dat in het eigen curriculum niet vertegenwoordigd is en dat toch net het gebied

blijkt te zijn waar men eigenlijk naar op zoek was en waarin men zich graag zou willen specialiseren.

Bibliografische gegevens: W. Smedts en P.C. Paardekooper (red.), *De Nederlandse taalkunde in kaart*. Leuven/Amersfoort: Acco, 1999. 288 blz. ISBN 90-334-4296-5 f 54,50.

Ad Foolen

Gebarentaalonderzoek in Nederland en Vlaanderen

Op 27 maart 1998 was er in Leiden een Landelijke Onderzoeksdag Nederlandse Gebarentaal, georganiseerd door de Themagroep Gebarentalen van de Universiteit van Amsterdam en de Universiteit van Leiden. De lezingen die op die dag werden gehouden, zijn gepubliceerd in de bundel *Gebarentaalonderzoek in Nederland en Vlaanderen*, onder redactie van O. Crasborn, J. Coerts, E. van der Kooij, A. Baker en H. van der Hulst. Ik zal hieronder kort aangeven welke onderwerpen in deze bundel aan de orde komen. In een inmiddels in dit tijdschrift verschenen artikel (Nijen Twilhaar 1999) werd ingegaan op de inhoud van het gepresenteerde onderzoek.

De bundel bevat een inleiding van de hand van Harrie van der Hulst. De presentatie van het lopend onderzoek naar de Nederlandse Gebarentaal (NGT) wordt per instituut gegeven. Voor de Universiteit van Amsterdam komen de volgende onderzoeksgebieden aan de orde: taalverwerving, morfosyntaxis, syntaxis, patholinguïstiek, sociolinguïstiek, en ten slotte het onderzoek dat plaatsvindt in de samenwerkingsverbanden met de Universiteit van Amsterdam. De Universiteit van Leiden richt zich hoofdzakelijk op de fonologie van de NGT. Aan de Universiteit Utrecht is men bezig met morfologische aspecten van gebarentaal en met clas-

sifiers in de NGT. Bij de Nederlandse Stichting voor het Dove en Slechthorende Kind houdt men zich bezig met het lexicon van de NGT: de ontwikkeling van databases voor gebarentalen, gebarenwoordenboeken en cd-roms met gebaren. Ook is er onderzoek naar taalverwerving en -ontwikkeling. Men richt zich verder op de productie van materiaal ten behoeve van gezinsbegeleiding en het onderwijs. Bij de Koninklijke Ammanstichting wordt onderzoek gedaan naar de taalkeuze van dove kinderen die tweetalig onderwijs hebben gehad. Aan het Koninklijk Instituut voor Doven 'H.D. Guyot' is de aandacht gericht op taalverwerving en toegepast onderzoek in tweetalige groepen. Bij het Max Planck Instituut voor Psycholinguïstiek vindt eveneens onderzoek plaats naar andere gebarentalen. Verder wordt daar de symmetrieconditie in gestures vergeleken met die in gebaren. Ten slotte wordt in de bundel een overzicht gegeven van het onderzoek dat tot nu toe plaats heeft gevonden voor de Vlaams-Belgische Gebarentaal.

Bibliografische gegevens: O. Crasborn, J. Coerts, E. van der Kooij, A. Baker en H. van der Hulst: *Gebarentaalonderzoek in Nederland en Vlaanderen*. Den Haag, HAG, 1999. VIII + 90 blz. ISBN 90-5569-104-6. Het boek kost f 37,20.

Jan Nijen Twilhaar

Taal in de klas

In 1997 promoveerde Dora Dolle-Willemsen in Tilburg op het proefschrift *Gezien onderscheid naar sekse in het basisonderwijs. Interactie als invalshoek*. Het onderzoek toonde aan dat leerkrachten jongens en meisjes in hun klas verschillend benaderen. Recentelijk verscheen het boekje *Taal in de klas*, een populair wetenschappelijke versie van dit proefschrift.

Veel leerkrachten ontkennen dat zij onderscheid maken tussen jongens en meisjes. Een

speciaal observatiesysteem (Feedback Research Observation Guide, FROG) werd gebruikt om de leerkrachten te confronteren met de werkelijkheid als het gaat om sociale interactie tussen henzelf en de leerlingen. De volgende vragen konden bijvoorbeeld met behulp van dit observatiesysteem worden beantwoord. Hoeveel tijd is de docent aan het woord? Hoeveel vragen stelt de leerkracht aan jongens en hoeveel aan meisjes? Wat zijn dit voor vragen: inzichtvragen of kennisvragen? Hoe lang wordt aan een leerling de tijd gegund om na te denken over een antwoord?

De uitkomsten van de studie blijken, met name voor de leerkrachten zelf, onthutsend. Jongens krijgen meer aandacht in de klas. Ze krijgen meer beurten en andere vragen dan de meisjes. Inzichtvragen worden vaker aan jongens gesteld, kennisvragen meestal aan meisjes.

De leerkracht heeft de mogelijkheid om verschillende vragen te stellen: rechtstreeks aan een leerling of een Wie-weet-het-vraag (vraag aan de hele klas). Jongens zijn eerder geneigd Wie-weet-het-vragen te beantwoorden. Aan jongens wordt ook vaker gevraagd een correctie te geven op vragen die door een medeklasgenoot niet goed zijn beantwoord (correctie-beurten).

Het onderzoek laat bovendien zien dat het tempo in de klas erg hoog ligt. Een leerling heeft na een vraag nauwelijks de tijd om na te denken over het antwoord.

Het onderzoek had het doel om vast te stellen hoe het taalgedrag van leerkrachten ten opzichte van hun leerlingen is. Anders dan in soortgelijke studies in het buitenland is echter in deze studie ook de coaching van leerkrachten na de observatie opgenomen. De docenten werden door middel van video-opnames geconfronteerd met hun eigen taalgedrag en zochten met een begeleider naar mogelijkheden tot verbetering. Wat betreft het tempo bijvoorbeeld zijn direct bij de tweede video-opname al positieve veranderingen te zien: de leerlingen krijgen meer tijd om een antwoord te formuleren

en vooral de meisjes doen hier hun voordeel mee. Het geven van meer correctiebeurten aan meisjes is een andere manier om hen evenwichtiger bij de interactie in de klas te betrekken. Dit soort beurten zijn volgens Dolle-Willemsen erg belangrijk voor de ontplooiing van kinderen. Als de leerkracht vertrouwen in jou heeft, geeft dat zelfvertrouwen. De onderzoekster trekt dit hogere zelfvertrouwen verder door: meisjes schatten zichzelf uiteindelijk hoger in en zouden het zelfs beter aandurven een als moeilijk bekend staande exacte studie te kiezen.

We hebben hier te maken met een interessant onderzoek, dat zeer leesbaar is beschreven in het boekje *Taal in de klas*. Een aanrader voor een ieder die al dan niet beroepsmatig te maken heeft met kinderen.

Bibliografische gegevens: Dora Dolle-Willemsen en Agnes Verbiest: *Taal in de klas*. Amsterdam/Antwerpen, Contact, 1999. 60 blz. ISBN 90-254-9565-6 f 16,90.

Henny van der Neut

Nieuwe woorden en uitdrukkingen

In het boekje *De taal van het jaar* behandelt taalhistoricus en journalist Ewoud Sanders bijna vijfhonderd nieuwe woorden en uitdrukkingen van het jaar 1999. Het aardige van dit boekje is dat de neologismen in kortere of langere verhaaltjes worden gepresenteerd. De verhaaltjes vermelden de definitie en vindplaats van het nieuwe woord of de uitdrukking zoals in de meeste neologismenoverzichten gebruikelijk is. Daarnaast zijn in *De taal van het jaar* ook de maatschappelijke omstandigheden die tot de geboorte van een woord hebben geleid, opgenomen. Veelal zijn kranten- of tijdschriftfragmenten opgenomen om details of achtergrond-

informatie toe te voegen.

Sanders verantwoordt in zijn uitgebreide voorwoord de keuze voor opname van nieuwe woorden of uitdrukkingen in het Nederlands taalgebied. Eenmalige neologismen vielen af. Woorden uit 1999 die geregeld in krantenbestanden voorkwamen, staan er wel in. Maar ook woorden die slechts een enkele keer voorkwamen, maar die veel zeggen over de tijd waarin we leven. Ook zijn woorden of uitdrukkingen opgenomen die weliswaar eerder het daglicht zagen, maar die in 1999 algemeen bekend werden. Voorbeelden hiervan zijn 'onder de pet houden' en 'eclipsbril'. 'Onder de pet houden' werd in februari 1999 door de Bijlmerenquête plotseling bekend (430 vindplaatsen), maar dateert al uit de jaren zeventig. De 'eclipsbril' werd in 1996 een keer aantreffen, maar werd in 1999 200 maal in kranten en tijdschriften geteld. Sanders maakte onder meer gebruik van 21 digitaal beschikbare krantenbestanden, van nieuwsgroepen en grote databestanden die via Internet bereikbaar zijn.

De meeste neologismen werden geleverd door bedrijfsleven, economie, handel en financiën (25) bijvoorbeeld 'bedrijfsmasseur', 'curusmoe', 'midlife-miljonair', 'retourpinnen'. De nieuwe media leverden twintig nieuwe woorden. Sanders gaat in zijn inleiding in op het effect van de televisie op de taal. Wat betreft 1999 had het televisieprogramma Big Brother een grote invloed met woorden als 'BB' en 'dagboekkamer', terwijl 'effe lekker knuffelen' en 'laat je niet gekmaken' gevleugelde uitdrukkingen werden; oorlog en politiek (bijvoorbeeld 'betonbom', 'dioxinekip' en 'Blair-baby') leverden achttien nieuwe woorden en de medische wetenschap zestien, zoals 'bijlmersyndroom', 'televisiefiets' of 'wegkwijnziekte'; sport ('sporthoofddoekje' en 'Tae bo') ten slotte zorgde net als verkeer en vervoer ('grachtengordelbus', 'calamiteitenvaartuig', 'herriebarometer') voor elf neologismen. Nogal wat woorden, dertien procent, komen uit het Engelse taalgebied. Dit is iets meer dan het per-

centage Engelse woorden in de Grote Van Dale. Sanders verklaart dit vanwege het feit dat de taalgemeenschap nog nauwelijks de tijd heeft gehad om Nederlandse tegenhangers te verzinnen. Er is volgens hem dan ook geen sprake van een grotere invloed van het Engels. Voorbeelden van neologismen uit het Engels zijn 'barebacking', 'bullshit bingo', 'domaingrabbing', 'hacktivist', 'page jacking', 'palletscan' en 'shockvertising'.

De taal van het jaar geeft een overzicht van markante gebeurtenissen in het millenniumjaar en is vooral door de gekozen opzet een aardig boekje geworden.

Bibliografische gegevens: Ewoud Sanders: *De taal van het jaar. Nieuwe woorden en uitdrukkingen editie 2000*. Amsterdam/Antwerpen, Contact, 2000. 176 blz. ISBN 90-254-9707-1 f 24,90.

Henny van der Neut

Uit de tijdschriften

De rubriek *Uit de tijdschriften* geeft kort weer wat er in andere tijdschriften op het gebied van de taalkunde is verschenen. Momenteel worden in deze rubriek de volgende tijdschriften behandeld: *Anéla*, *Driemaandelijke Bladen*, *Leuvense Bijdragen*, *Naamkunde*, *Nederlands van Nu*, *Neerlandica Extra Muros*, *Ons Erfdeel*, *Onze Taal*, *Over Taal*, *Spiegel*, *Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Taalkunde*, *Taal en Tongval*, *Taalkundig Bulletin*, *Taalschrift*, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, *Van Dale Taalbrief*, *VDW-berichten*, *Verslagen en Mededelingen van de KANTL*, *De Wordenaar*. Uitgevers van niet vermelde taalkundige periodieken die hun tijdschrift besproken willen zien, wordt verzocht contact op te nemen met de redacteur van deze rubriek:

Dr. J. Nijen Twilhaar, Oerdijk 35, 7433 AG Schalkhaar, tel.: 0570-608080
e-mail: jnt@xs4all.nl

Leuvense Bijdragen

88 (1999), nr. 3-4

Deze dubbele aflevering begint met een artikel van F. Joosten en H. Smessaert over *Afkortingen: een voorstel tot typologisering*. G. de Schutter ver- kent *Het achterveld in de nominale constituent in het Nederlands*. R.J. Peeters verdiepte zich in *The Adjunct Middle Construction in Dutch*, waarbij constructies als *Deze stoel zit lekker*, *Deze sportzaal turnt prettig*, enzovoort onder de loep worden genomen. J. Hoeksema onderzocht *Blocking Effects in the Expression of Negation*. C. Smits ten slotte brengt verslag uit van haar vergelijkend dialectonderzoek in *Working class Maastricht versus middle class Maastricht; in search for a theoretical framework*.

Verder bevat deze aflevering negen boekbesprekingen, waarvan ik er drie noem: A.M. Duinhoven, *Middel nederlandse syntaxis, synchroon en diachroon*: 2. *De werkwoordsgroep* (door J.A.M. Komen), D. Stellmacher, *Niedersächsischer Dialektzensus. Statistisches zum Sprachgebrauch im*

Bundesland Niedersachsen (door L. Kremer), en A. Huesmann, *Zwischen Dialekt und Standard. Empirische Untersuchung zur Soziolinguistik des Varietätenspektrums im Deutschen* (door R. Vande- kerckhove).

Neerlandica Extra Muros

38 (2000), nr. 2

In dit tweede nummer vinden we onder meer een bijdrage van Emmeken van der Heijden over *Contrastieve grammatica's. Enkele overwegingen bij hun functie voor het taalverwervingsonderwijs Nederlands*.

In de rubriek *Besprekingen en aankondigingen* staan onder andere recensies van de volgende twee werken: *Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*. 13de uitgave, en K. Groenteboer, *Gateway to the West: The Dutch Language in Colonial Indonesia*.

Ons Erfdeel

43 (2000), nr. 2

De tweede aflevering van deze jaargang bevat geen taalkundige bijdragen

Onze Taal

69 (2000), nr. 4

In het vierde nummer van deze jaargang wordt weer een taalmythe aan de orde gesteld, ditmaal door Bert Weltens en Peter-Arno Coppen, die de populaire opvatting *De Nederlander minacht zijn taal* aan een nadere beschouwing onderwerpen. In *De tamtam van het morse is nog niet verstomd* staat Jan Erik Grezel stil bij de afschaffing van een 155-jarige seintaal. In *De beste en de slechtste nota's* vergelijken Rob Neutelings en Daniël Janssen een aantal opvallende inzendingen voor een beleidsnotawedstrijd. Corriejanne Timmers en Toon Vandenheede gaan in op de verschillen tussen de Spellingwijzer Onze Taal en het Groene Boekje: *Waarom is wit niet groen?* In de serie Onze Talen [2]: Berbers gaat de Tilburgse taalwetenschapper Abderrahman El Aissati in op zijn moedertaal, het Berbers. Marc van Oostendorp belicht in zijn bijdrage *Talen met pech* enkele obstakels die aan de orde komen als streektalen die officiële erkenning hebben gekregen, op zoek gaan naar een standaard.

Verder zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

nr. 5

Dit meinummer begint met een artikel van Piet Westendorp, waarin hij onderzoekt hoe terecht de klachten zijn aan het adres van gebruiksaanwijzingenschrijvers: *“Studeer dit onderwijs in handenarbeid”*. In *“Er schijnt hier wat aan de hand”* onderzoekt Ingmar Heytze het taaluniversum van Wim T. Schippers. In *De nieuwe rol van het oude dialect* gaat Harrie Scholtmeijer in op de

onvermoede renaissance die de streektaal beleeft. Marc van Oostendorp heeft in *P-T-K P-T-I* een interview met klankdichter en stemkunstenaar Jaap Blonk. Geert Booij leverde een bijdrage over dwarsverbanden in taal: *Woordvoerders en vakantiebreukelingen*.

Verder zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken. Zo is er in de rubriek *Geschiedenis op straat* een stuk van Riemer Reinsma over de verspreiding van *meent*, *mient* en *mande*.

nr. 6

Deze aflevering begint met een bijdrage van Jan Erik Grezel over moedertaal en Nederlands in het multiculturele drama met meertaligheid als uitgangspunt: *Taal in de hoofdrol*. Dezelfde auteur had een interview met Jan Renkema, waarvan hij verslag uitbrengt in *Laveren tussen wetenschap en ambacht*. In *“De bal wordt in Den Haag voortdurend rondgespeeld”* belicht Ton den Boon de voetbalwoorden in gewone taal. Kees van der Zwan doet vervolgens het omgekeerde in *“Als de ruimte over de middenlijn ligt, moet ik inschuiven”*, waarin gewone woorden in voetbaltaal ter sprake komen. In de serie Onze Talen [3]: het Sarnami gaat de Haagse politicus, televisiemaker en lexicograaf Rabin Baldewsingh in op zijn moedertaal, het Sarnami, een bijna-wereldtaal zonder prestige. Frank Jansen onderzocht het Extreme Nederlands van de snowboarder: *“In a word: geweldig”*.

Ook zijn er in dit nummer natuurlijk de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken, zoals een stuk van Guus Middag in de rubriek *Woordenboek van de poëzie over Wolkschap*.

Spiegel

16 (1998), nr. 3

In het laatste nummer van deze jaargang vinden we onder meer een boekbespreking van Ineke van de Craats, waarin een vergelijking plaatsvindt van twee leermiddelen Nederlands

voor anderstalige leerlingen in het voortgezet onderwijs in Vlaanderen en Nederland.

Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Taalkunde

17 (1999), nr. 4

In de laatste aflevering van deze jaargang gaat N. Bosman in op constructies met het werkwoordpartikel *om*: *Deeltjewerkwoorde met om en die motiveringsteorie*. Nkonko M. Kamwangamalu onderzocht *The state of codeswitching research at the dawn of the new millennium (1)*. In het artikel van Hennah Larkins en Ellen Lombard staan *Die funksie en optrede van hoofdwerkwoorde in Afrikaans* centraal. Paul ter Horst verdiepte zich in *Syntactic and semantic coherence in Negative Polarity Items (NPI)-triggering; evidence from Dutch and Afrikaans*. Richard Leibbrandt en Frank Bokhorst deden *An investigation of a lexical segmentation strategy for Afrikaans*.

Taal en Tongval

51 (1999), nr. 1

De eerste aflevering van deze jaargang wordt geopend door Jo Daan met het artikel *Fryske sporenen in Noord-Holland*. Het volgende artikel is van Renée van Bezooijen en Rob van den Berg: *Taalvariëteiten in Nederland en Vlaanderen: hoe staat het met hun verstaanbaarheid?* G. Croenen gaat in op *Dertig nieuwe Middelnederlandse teksten uit de dertiende eeuw*. Frans Debrabandere ten slotte boog zich over de vormen *Ribbel en schribbel*.

In de rubriek *Boekbesprekingen* vinden we een vijftal recensies.

Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde

116 (2000), nr. 1

In de eerste aflevering van deze jaargang staat onder meer een artikel van A.M. Duinhoven

over *Samentrekking zonder deletie. De structuur van samengetrokken woordgroepen*. Daarnaast zijn er negen boekbeoordelingen, waarvan ik de volgende noem: E. Ruijsendaal, *Alkmaar binnen de veste. Straatnamen in historisch perspectief* (door J.A. Leuvensteijn), en E. Hoekstra en C. Smits (red.), *Vervoegde voegwoorden. Lezingen gehouden tijdens het Dialectsymposium 1994* (door J.A. van Leuvensteijn).

Van Dale Taalbrief

9 (2000), nr. 3

Deze aflevering begint met een bijdrage van Vic Reinderts en Pyter Wagenaar over de struikelblokken bij het wel of niet aaneenschrijven: *Een los-vaste relatie*. Eric Tiggeler laat in zijn bijdrage *Over de J.M. den Uylbrug naar de Peugeotdealer* zien hoe samenstellingen met namen geschreven moeten worden. Erik van der Spek geeft richtlijnen voor het houden van een toespraak: *Spreektaal is eh ... anders*. Eric Tiggeler doet dat in *Kort en bot?* voor het maken van een e-mail.

Verder zijn er kleine bijdragen in de vaste rubrieken.

9 (2000), nr. 4

Margot Vanderstraeten opent dit nummer met een artikel over de gevaren van omslachtige zinsbouw: *Laat werkwoorden werken*. Eric Tiggeler geeft advies over het vinden van de congruentie tussen onderwerp en persoonsvorm: *Onderwerp of meewerkend voorwerp?* Pyter Wagenaar gaat in op *De (on)betrouwbare zoekmachine* bij het vinden van informatie op internet voor schrijvers. In *Een spellingchecker met hersens ...* heeft Mieke Vuijk een interview met de makers van de nieuwe Van Dale Spellingcorrector, Janneke Froon en Johan Zuidema.

Verder zijn er kleine bijdragen in de vaste rubrieken.

Nr. 5

De vijfde aflevering begint met een bijdrage van Frank van der Ende, waarin wordt ingegaan op het maken van een leeswijzer voor zakelijke teksten: *Leve de leeswijzer!* Eric Tiggeler gaat in zijn bijdrage *Mild cynicus zoekt administratief medewerker* op zoek naar de regelmaat in het gedrag van de buigings-e. Mariët Hermans geeft alternatieven voor de naamwoordstijl in teksten over de eigen organisatie: *Hoe persoonlijk kun je worden?* Eric Tiggeler legt de personeelsadvertentie op de behandeltafel in *'Schriftelijke sollicitaties te richten aan ...'*

Verder zijn er kleine bijdragen in de vaste rubrieken.

Nr. 6

Mariët Hermans opent deze aflevering met een bijdrage over verkopen per brief, wat een kwestie is van strategie: *Mailen met succes*. Eric Tiggeler helpt de lezer om de keuze te bepalen bij het getal en geslacht bij eigennamen: *De NS breiden uit?* Welke toonzetting je moet kiezen in de bedrijfstaal lezen we in *Het is maar hoe je het zegt* van Marijke de Jong. In *De taalravage van Wim T. Schippers* gaat Jaap Stiemer in op het boek dat Ingmar Heytze en Vrouwkje Tuinman schreven over het taalgebruik van Wim T. Schippers.

Verder zijn er kleine bijdragen in de vaste rubrieken.

De Woordenaar

4 (2000), nr. 1

In het eerste nummer van deze nieuwe jaargang werpt Jan Posthumus *Een nadere blik op de dertiende Van Dale*. Siemon Reker gaat in op *Constitutiekoord: een intrigerende stofnaam*. J. van Donselaar buigt zich over *Vroegere dateringen van diernamen*.

Verder bevat deze aflevering zes boekbesprekingen en enkele signalementen.

Ontvangen boeken

Jaap Engelsman en Nicoline van der Sijs, *Nota bene. De invloed van het Latijn en Grieks op het Nederlands*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 2000. 257 blz. ISBN 90-5797-067-8 f 25,.

A. Weijnen, *Nederlandse dialectkunde. Registers*. Assen: Van Gorcum, 2000. XII + 76 blz. ISBN 90-232-3558-4 f 25,00.

Gaston Dorren, *Nieuwe tongen. De talen van migranten in Nederland en Vlaanderen*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 1999. 280 blz. ISBN 90-57-97019-8 f 39,90.

Pierre Coirier and Jerry Andriessen (red.), *Foundations of Argumentative Text Processing*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2000. 273 blz. ISBN 90-5356-340-7 f 79,50.

G.H. Kocks, *Woordenboek van de Drentse dialecten. M-Z*. Assen: Van Gorcum, 1997. VIII + 1504 blz. ISBN 90-232-3177-5 f 87,50.

Prisma taaltraining Italiaans. Basistraining - 2000 oefenzinnen. Utrecht: Het Spectrum, 2000. ISBN 90-274-6826-5. f 18,70.

Prisma taaltraining Spaans. Basistraining - 2000 oefenzinnen. Utrecht: Het Spectrum, 2000. ISBN 90-274-6825-7. f 18,70.

Prisma taaltraining Engels. Vervolg - 2000 oefenzinnen. Utrecht: Het Spectrum, 2000. ISBN 90-274-6827-3. f 18,70.

Prisma taaltraining Frans. Vervolg - 2000 oefenzinnen. Utrecht: Het Spectrum, 2000. ISBN 90-274-6828-1. f 18,70.

Willy Vandeweghe, *Grammatica van de Nederlandse zin*. Leuven/Apeldoorn: Garant, 2000. 365 blz. ISBN 90-5350-744-2 f 56,- of 980 BEF.

Ike van Hardeveld, *Lodewijk Meijer (1629-1681) als lexicograaf*. Proefschrift Universiteit Leiden, 2000. ISBN 90-5434-072-X f 25.

A. Agnes Sneller en Agnes Verbiest, *Wat woorden doen*. Bussum: Coutinho, 2000. ISBN 90-6283-170-2. f 29,50.

Wim Daniëls, *Boerenkoolvoetbal. Over voetbaltermen*. Den Haag/Antwerpen: Sdu Uitgevers/Standaard Uitgeverij, 2000. 117 blz. ISBN 90-5797-069-4. f 19,90.

R. Belemans en J. Goossens, *Woordenboek van de Brabantse dialecten*. Deel III. Inleiding en klankgeografie. Assen: Van Gorcum, 2000. 232 blz. ISBN 90 232 3514 2. f 75,-

Peter van der Horst, *De taalgids. Tekstverzorging van A tot Z*. Den Haag/Antwerpen: Sdu Uitgevers/Standaard Uitgeverij, 1999. 383 blz. ISBN 90 5797 022 8. f 49,90

Mieke Beers e.a. (red.), *From Sound to Sentence. Studies on First Language Acquisition*. Groningen, Centre for Language and Cognition Groningen, 2000. XIV + 186 blz. ISBN 90 367 1225 4.

Lianne Klein Gunnewiek, *Sequenzen und Konsequenzen. Zur Entwicklung niederländischer Lerner im Deutschen als Fremdsprache*. Amsterdam/Atlanta, Rodopi, 2000. 222 blz. ISBN 90 420 0560 2. f 85,-

Ingmar Heytze en Vrouwkje Tuinman, *Verdomd interessant, maar gaat u verder ... De taal van Wim T. Schippers*. Den Haag/Antwerpen: Sdu Uitgevers/Standaard Uitgeverij, 2000. 142 blz. ISBN 90 5797 077 5. f 19,90

Ewoud Sanders en Ludo Permentier, *Beeld van een taal*. Den Haag/Antwerpen: Nederlandse Taalunie/Sdu Uitgevers/Standaard Uitgeverij, 2000. 240 blz. ISBN 90 5797 052 X. f 25,-

